

खानेपानी, सरसफाई तथा स्वच्छता (WASH)

दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा
क्षेत्रगत स्थिति प्रतिवेदन २०१४

शहरी विकास मन्त्रालय
क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाई

खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छता (WASH)

दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा
क्षेत्रगत स्थिति प्रतिवेदन २०१४

शहरी विकास मन्त्रालय
क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाई

नेपाल सन् २०१७ भित्र सबैका लागि खानेपानी र सरसफाइको पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्यका साथ अघि बढेको छ । राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरुयोजना (NSHMP) - २०११ बाट निर्दिष्ट रही देशभर सफाइका अभियानहरू सञ्चालित छन् । स्थानीय स्वामित्व तथा सहभागीताका कारण खानेपानी तथा सरसफाइका क्षेत्रमा उत्साहमूलक उपलब्धीहरू हासिल भएका छन् । एकदशक अघिको अवस्थाको तुलनामा आजको प्रगतिबढी मननीय भएता पनि खानेपानी र सरसफाइको सुविधाबाट वञ्चित दुर्गम गाउँहरू तथा सहरी जनसंख्या बढिरहेका सानातिना हाटबजारहरू हामीसँग रहेको वास्तविकता पनि टड्कारो छ ।

राष्ट्रिय लक्ष्यहाँसिल गर्नेतर्फ प्रसस्त चुनौतीहरू छन् । खानेपानी र सरसफाइसँग सम्बन्धित आयोजनाहरूको दीगोपना र क्रियाशीलता गहन चासो र चिन्ताको विषय बनिसकेको छ । जलवायु परिवर्तनका बाढी र खडेरीजस्ता प्रतिकूल प्रभावहरू देखिन थालेका छन् । लैङ्गिक विभेद र साँस्कृतिक तथा भौगोलिकरूपले अगम्य स्थानहरूमा बसोबास गरिरहेका सीमान्तिकृत समुदायहरूलाई सेवा प्रदान गर्ने विद्यमान प्रणालीसँग सम्बन्धित सवालहरू पनि सामाजिक चुनौतीका रूपमा तेर्सिएका छन् । सहरमा बसोबास गर्ने जनसंख्या उत्तिकै बढ्दो छ । यसकारण खानेपानीको भरपर्दो वितरण, प्रभावकारी ढलनिकास र स्वच्छ भौतिक वातावरण तयार गर्ने प्राविधिक, व्यवस्थापकीय र सामाजिक समाधानहरू पहिल्याउन तर्फ यथेष्ट दबाब सिर्जना भएको छ ।

नीति निर्माणमा पनि चुनौतीहरू छन् । यस सन्दर्भमा, (क) ग्रामीण तथा सहरी क्षेत्रमा खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता सम्बन्धी सेवाका लागि उत्तरदायित्वहरू किटान गरी क्षेत्रगत नीतिहरूको समष्टिगत रूपाङ्गन गर्ने, (ख) विकास प्रयासहरूको दोहरोपना न्यूनीकरण गर्नका लागि क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूबीच समन्वय र एकरूपता कायम गर्नेतर्फ सबल संस्थागत संरचनाहरू खडा गर्ने, (ग) खर्च र प्रतिफलसम्बन्धी सूचनाहरू सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूबीच एकरूपले उपलब्ध एवम प्रयोग हुने गरी साभ्ना वित्तीय नीतिहरू र उपयुक्त अनुगमन पद्धतिहरूको विकास गर्ने जस्ता कुराहरूले उच्च महत्व राख्दछन् ।

यस सन्दर्भमा सरकारी संस्थाहरू, विकास साभ्नेदारहरू, देशी विदेशी गैरसरकारी संस्थाहरू, जनसमुदायहरू र उपभोक्ता समूहहरूको सक्रिय सहभागिताका कारण दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा (JSR-II) को प्रक्रिया अत्यन्त उत्साहप्रद रहेको छ । JSR-II सम्मका र JSR-II अवधिका बैठकहरूमा समग्र सरसफाइ क्षेत्रको अगुवाई तथा कमजोरीहरूको पर्याप्त मूल्याङ्कन गरी विविध सुभाबहरू तयारी गर्ने कार्य भएको छ । ती सुभाबहरूले भावी योजना र प्रगतिका लागि सबै निकायहरूलाई पर्याप्त मार्गचित्र प्रदान गर्नेछन् ।

सहरी विकास मन्त्रालय (MoUD) अन्तर्गत रहेको क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ (SEIU) ले विभिन्न विषयगत समूहहरूद्वारा सुत्रबद्ध गरेका सुभाबहरूका आधारमा कार्यान्वयन अघि बढाउनेछ । यस इकाइले सिङ्गो राष्ट्रिय WASH योजनामार्फत क्षेत्रव्यापी विधि (SWAP) का आधारमा क्षेत्रीय सरोकारवालाहरूसँगको सहकार्यलाई निरन्तर घनिभूत गर्दै लानेछ ।

मागतर्फ हेर्दा नागरिक समाज र खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ (FEDWASUN) ले नै सेवाग्राही समुदायहरूका आवश्यकता र अधिकारहरूको पक्षमा स्पष्ट वकालत गर्नुपर्ने जरुरी देखिन्छ । पूर्तिर्तर्फ भने विकास साभ्नेदारहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले आफ्ना ग्रामीण तथा सहरी WASH रणनीति र सोचहरू सरकारी भावी योजनाहरूसँग समायोजन गर्नेतर्फ अडिग रही आर्थिक एवं प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपाली जनताको सेवा नै सबै क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूको साभ्नाकार्यक्रम रहेकाले यी विषयहरू महत्वपूर्ण छन् ।

दोश्रो क्षेत्रगत समीक्षाले WASH का सम्पूर्ण क्रियाशील पक्षहरूबिच विभिन्न सुभाबहरूमा सहमति ल्याएको छ, जुन आफैंमा एउटा महत्वपूर्ण उपलब्धी हो । यसर्थ सन् २०१७ को राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्नेतर्फ उपयुक्त कार्ययोजनाहरूका साथ चुनौतीहरू सामना तथा परिणामहरूको मूल्याङ्कन गर्दै अघि बढ्नु आवश्यकता छ ।

प्रस्तुत प्रतिवेदन सन् २०१६ मा सम्पन्न हुने तेश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा (JSR-III) सम्मका लागि मार्गनिर्देशक दस्तावेज रहेनेछ ।

विषयसूचि

१. पृष्ठभूमी	१
२. संयुक्त घोषणाका बुँदाहरू	३
३. क्षेत्रगत अवस्था तथा प्रवृत्ति	७
३.१ सेवामा पहुँच	७
३.२ वित्तीय व्यवस्थापन	८
३.३ दीगोपना	११
४. नीतिगत वातावरण	१३
५. साभेदार नक्शाङ्कन	१५
६. ठूला आयोजनाहरू	१७
७. विषयगतस्थिति	१९
७.१ संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण	२०
७.२ वित्तीय व्यवस्थापन	२२
७.३ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	२४
७.४ सुचारूपना तथा दीगोपना	२६
७.५ सरसफाइ तथा स्वच्छता	२८
७.६ खानेपानी गुणस्तर	३०
७.७ लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण	३२
७.८ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन	३४
८. सिकाइ भ्रमण प्रतिवेदन	३६
८.१ सिकाइ भ्रमण: पूर्वाञ्चल	३६
८.२ सिकाइ भ्रमण: मध्यमाञ्चल	३९
८.३ सिकाइ भ्रमण: पश्चिमाञ्चल	४२
८.४ सिकाइ भ्रमण: मध्यपश्चिमाञ्चल	४५
८.५ सिकाइ भ्रमण: सुदुर पश्चिमाञ्चल	४८
९. क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ (SEIU) को कार्ययोजना	५२
१०. विषयगत कार्यसमूहहरू	५३

तालिका र चित्रको सुची

तालिकाहरू

- तालिका १.१ JSR II प्रक्रिया समयतालिका
- तालिका ३.१ खानेपानीमा पहुँचको अवस्था
- तालिका ३.२ खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको बजेट तथा सदुपयोगको प्रवृत्ति
- तालिका ३.३ दस वर्षे आर्थिक स्रोतको आवश्यकता
- तालिका ६.१ आठ विषयगत समूहहरू
- तालिका ८.१ सिकाइ भ्रमण टोलीका नेता र सह-नेताहरू
- तालिका ८.२ पूर्वाञ्चलमा सिकाइ कृयाकलाप
- तालिका ८.३ मध्यमाञ्चलमा सिकाइ कृयाकलाप
- तालिका ८.४ पश्चिमाञ्चलमा सिकाइ कृयाकलाप
- तालिका ८.५ मध्य-पश्चिमाञ्चलमा सिकाइ कृयाकलाप
- तालिका ८.६ सुदूर-पश्चिमाञ्चलमा सिकाइ कृयाकलाप
- तालिका ९.१ SEIU को कार्ययोजना
- तालिका १०.१ कार्य समूहका नेता, सह-नेता र सदस्य सचिव

चित्रहरू

- चित्र ३.१ खुला दिसामुक्त गाविसहरू (%)
- चित्र ३.२ मानकबिन्दु मापन (BM) प्रक्रियामा सामेल खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको अवस्थिति
- चित्र ५.१ JSR-II ले सिफारिश गरे अनुसारको WASH क्षेत्रको संस्थागत संरचना

प्रथमाक्षरी

BASP	बागमती क्षेत्र ढलनिर्माण परियोजना (Bagmati Area Sewerage Project)
BRBIP	बागमती नदी क्षेत्र सुधार आयोजना (Bagmati River Basin Improvement Project)
DDC	जिल्ला विकास समिति (District Development Committee)
DoLIDAR	स्थानीय भौतिक पूर्वाधार तथा कृषि सडक विभाग (Department of Local Infrastructure and Agricultural Road)
DRR	विपद् जोखिम न्यूनीकरण (Disaster Risk Reduction)
DUDBC	सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभाग (Department of Urban development and Building Construction)
DWSS	खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग (Department of Water Supply and Sewerage)
HPCIDBC	अधिकार सम्पन्न बागमती सभ्यता एकीकृत विकास समिति (High Powered Committee for Integrated Development of the Bagmati Civilization)
IUDP	एकीकृत सहरी विकास कार्यक्रम (Integrated Urban Development Program)
JSR	संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा (Joint Sector Review)
KUKL	काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड (Kathmandu Upatyaka Khanepani Limited)
LAPA	स्थानीय अभ्यस्तता कार्ययोजना (Local Adaptation Plan of Action)
LSGA	स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन (Local Self Governance Act)
MAF	द्रुत शहश्राब्दी विकास लक्ष्य संयन्त्र (MDG Acceleration Framework)
MDG	शहश्राब्दी विकास लक्ष्य (Millennium Development Goal)
MoEST	वातावरण, विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (Ministry of Environment Science and Technology)
MoFALD	संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय (Ministry of Federal Affairs and Local Development)
MoUD	सहरी विकास मन्त्रालय (Ministry of Urban Development)
MWSDB	मेलम्ची खानेपानी विकास बोर्ड (Melamchi Water Supply Development Board)
MWSP	मेलम्ची खानेपानी आयोजना (Melamchi Water Supply Project)
N/R/D/M/V-WASH-CC	राष्ट्रिय/क्षेत्रीय/जिल्ला/नगर/गाउँ WASH समन्वय समिति (National/Regional/District/Municipal/Village WASH Coordination Committee)
NAPA	राष्ट्रिय अभ्यस्तता कार्ययोजना (National Adaptation Plan of Action)
NDWQS	राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड (National Drinking Water Quality Standards)
NHSP	राष्ट्रिय स्वास्थ्य क्षेत्रगत योजना (National Health Sector Plan)
NMIP	राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना आयोजना (National Management Information Project)
NSHCC	राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता समन्वय समिति
NSHSC	राष्ट्रिय सरसफाइ तथा स्वच्छता निर्देशन समिति
ODF	खुला दिसामुक्त (Open Defecation Free)
PID	आयोजना कार्यान्वयन निर्देशनालय (Project Implementation Directorate)
RWSS	ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ (Rural Water Supply and Sanitation)
SEIU	क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाई (Sector Efficiency Improvement Unit)
SHMP	सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरुयोजना (Sanitation and Hygiene Master Plan)
SSTWSSP	दोश्रो साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना (Second Small Town Water Supply and Sanitation Project)
STIUEIP	मझौला सहरएकीकृत वातावरणीय सुधार आयोजना (Secondary Town Integrated Urban Environmental Improvement Project)
SWAp	क्षेत्रव्यापी विधि (Sector Wide Approach)
TWG	विषयगत कार्य समूह (Thematic Working Group)
VDC	गाउँ विकास समिति (Village Development Committee)
WASH	खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता (Water, Sanitation and Hygiene)
WinS	विद्यालयक्षेत्र WASH (WASH in School)
WSP	खानेपानी सुरक्षा योजना (Water Safety Plan)

१. पृष्ठभूमि

दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाको अवधारणाको शुरूवात २१ फरवरी २०१४ को दोश्रो योजना बैठकबाट भएको थियो, जस अनुसार ३१ मार्च २०१४ देखि १ अप्रिल २०१४ सम्म संयुक्त क्षेत्रीय सम्मेलनको आयोजना भएको थियो । नेपालमा खानेपानी, सरसफाइ र स्वच्छता (WASH) क्षेत्रको समग्र कार्यसम्पादनको मूल्याङ्कन गर्न दोश्रो क्षेत्रगत समीक्षाको प्रमुख उद्देश्य थियो । त्यसैगरी संयुक्त समीक्षाको प्रक्रिया क्षेत्रहरूविच समन्वयको सुनिश्चितता दिँदै एकल WASH योजनाको राष्ट्रिय नारा निर्माण गरी सन् २०१७ भित्र नेपाललाई खानेपानी र सरसफाइको सर्वव्यापी पहुँचमा पुऱ्याउने लक्ष्यतर्फ केन्द्रित थियो ।

समीक्षा बैठकको आयोजक सहरी विकास मन्त्रालय थियो । यसमा सरकार, विकास साझेदारहरू, राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्थाहरू, नागरिक समाजका संगठनहरू तथा उपभोक्ता महासंघहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने करीब पचास विभिन्न निकायहरू सहभागी थिए । बैठकले दोश्रो क्षेत्रगत समीक्षा तर्फका कार्यक्रम र समय तालिकाहरूको टुङ्गो लगाएको थियो र आठ विषयगत कार्य समूहहरू (TWG) र पाँच सिकाइमूलक भ्रमण टोली (LVT) हरूको अनुमोदन गरेको थियो । संयुक्त क्षेत्रीय सम्मेलनमा WASH क्षेत्रमा कार्यरत २०० जना व्यवसायिक व्यक्तित्वहरू सहभागी थिए, जसमध्ये २०% महिला थिए र ३०% चाहिँ २०११ मा सम्पन्न पहिलो क्षेत्रगत समीक्षामा पनि संलग्न भएका थिए ।

तालिका १.१ JSR II प्रक्रिया समयतालिका

१. संयुक्तक्षेत्रगत योजना बैठक (२१ फेब्रुअरी)
२. विषयगत कार्य समूहहरूको गठन र समूहगत छलफल बैठक (२६ र २७ फेब्रुअरी)
३. संयुक्त सिकाइमूलक भ्रमणहरू (३ र ९ मार्च)
४. भ्रमण सिकाइ आदानप्रदान भेला (१४ मार्च)
५. विषयगत कार्य समूह छलफल भेला (१८ मार्च)
६. दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा सम्मेलन (३१ मार्च र १ अप्रिल)
७. अन्तिम समीक्षा बैठक (मे)

तयारीका लागि विभिन्न निकायका प्रतिनिधिहरूलाई आठ विषयगत समूहहरूमा समानुपातिकरूपले खटाइएको थियो । ती समूहहरू आफ्नो विषयसँग सम्बन्धित कागजपत्रको अध्ययन गरी सम्बन्धित क्षेत्रमा भएको प्रगति, आइपरेका कठिनाइ र विद्यमान नीतिनियमहरूको अभिलेख तयार पार्नका लागि २६ र २८ फेब्रुअरीमा भेला भए । ती आठ विषयगत समूहहरूले मार्च १८ मा एउटा लघु-सम्मेलनमा आ-आफ्ना मन्तव्य पत्रहरू प्रस्तुत गरी छलफल गरे । गहन छलफलबाट दोश्रो क्षेत्रगत समीक्षामा प्रस्तुत गर्न योग्य सुझाव र कार्ययोजनाहरूको तयारीमा सहयोग पुग्यो । त्यो भन्दा अघि १४ मार्चमा विषयगत समूहहरू र सिकाइमूलक भ्रमण टोलीहरूविच छलफल आयोजना गरी भ्रमण टोलीहरूको अध्ययनसँग सान्दर्भिक सूचनाहरूको अन्तिम जाँच सूचीतयार गरिएको थियो ।

आवश्यक निर्देशिका र जाँचसूचीका साथ ती पाँच सिकाइ टोलीहरू ३ मार्चमा भ्रमणमा निस्किए र ९ मार्चमा काठमाडौँ फर्किए । ती टोलीहरू प्रत्येक विकास क्षेत्रका तराइ र पहाडका चार-चारवटा जिल्लाहरूमा पुगे । उनीहरू केही खानेपानी र सरसफाइ परियोजनाहरूमा पनि पुगे साथै गाविस, नगरपालिका, जिल्ला र क्षेत्र स्तरका समन्वय समितिहरू, स्थानीय उपभोक्ता समितिहरू, महिला र बालबालिकाहरूसँग खानेपानी र सरसफाइका विविध विषयहरूमा छलफल गरे । प्रत्येक सिकाइ टोलीले एउटा क्षेत्रीय गोष्ठी आयोजना गरी WASH का साझेदारहरूबाट आफ्ना निष्कर्षहरूमा सुझाव संकलन गर्‍यो । त्यसपछि ती निष्कर्षहरूलाई WASH का क्षेत्रीय प्राथमिकताहरू चित्रित हुने गरी परिष्कृत गरियो ।

राष्ट्रिय तहमा, WASH क्षेत्रका चुनौतीहरू प्रष्टै छन् । मूलतः विद्यमान आवश्यकताहरू अनुरूप नीति-नियमहरूको पुनरावलोकन र समायोजन हुनुपर्ने देखिन्छ । दीगोपना तथा व्यापक व्यवस्थापनको सुनिश्चितताका लागि यस क्षेत्रमा अतिरिक्त कोष र

लगानीको आवश्यकता छ । एकल अनुगमन प्रणालीबाट संयोजित WASH योजनाको विकास हुनु आवश्यक छ । दीगो विकास र सुचारूपनाका सवालहरूलाई वेवास्ता गरिनु हुँदैन किनभने यस्तो संस्कारले खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको कार्य सम्पादनमा नकारात्मक असर पार्छ । ग्रामीण क्षेत्रमा सफल देखिएको सरसफाइ अभियानलाई राष्ट्रियस्तरको व्यापकता हाँसिल गर्न निर्मित समयतालिका अनुसार सहरी क्षेत्रमा पनि गतिशील र सशक्त पारिनु पर्छ ।

खानेपानीको गुणस्तर सुधारतर्फ गुणस्तर मापन तथा अनुगमनका उचित पद्धतिहरूको विकास हुनुपर्छ । लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरणको पक्ष WASH कार्यक्रमहरूको निर्माण र कार्यान्वयनमा समाविष्ट हुनु भन्ने जरुरी छ । विद्यमान पूर्वाधारहरू विपद् तथा जलवायु परिवर्तनका सम्भावित असरहरूका जोखिममा छन् भन्ने कुरा अनुभवले देखाइसकेको छ । जिल्ला र समुदायहरूले विपद् जोखिम न्यूनीकरणका आफ्नै प्रणालीहरूको विकास गर्न आवश्यक छ ।

राष्ट्रिय महत्वका उपरोक्त विषयहरूले के देखाउँछन् भने WASH संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाबाट तयार भएका सफल र असफल दुवै पक्षहरूमा निहित र तथ्यपरक सुझावहरू यस क्षेत्रका लागि स्पष्ट मार्गदर्शक बन्न सक्छन् ।

प्रस्तुत प्रतिवेदनलाई मूलत एउटा सार-संग्रहको रूपमा लिन सकिन्छ । यसभित्र (क) JSR-II ले आठ विभिन्न विषयमा तयार पारेका निष्कर्षका सारपत्रहरू, तथा (ख) पाँच सिकाइ टोलीहरूले सान्दर्भिक स्थिति अध्ययन (Case Studies) का आधारमा प्रस्तुत गरेका निष्कर्षका मूल बुँदाहरू समाविष्ट छन् । समष्टिमा यो प्रतिवेदनले क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइ (SEIU) का लागि एउटा कार्ययोजना अगाडि ल्याएको छ, जसको उद्देश्य JSR II को गतिलाई कायम राख्ने, सहमति भइसकेका प्रक्रिया, निष्कर्ष र सुझावहरूको सदुपयोग गर्ने र विषयगत समूहहरूलाई २०१६ को क्षेत्रगत समीक्षासम्म क्रियाशील राख्ने रहेको छ ।

२. संयुक्त घोषणाका बुँदाहरू

दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा (JSR-II) सम्मेलन सहरी विकास मन्त्रालयको आयोजनामा ३१ मार्च देखि १ अप्रिल २०१४ सम्म गोदावरीमा आयोजना भयो । सम्मेलनको उद्घाटन समारोह माननीय सहरी विकास मन्त्री डा. नारायण खड्काज्यूको प्रमुख आतिथ्य तथा मन्त्रालयका सचिव श्री किशोर थापाज्यूको सभापतित्वमा सम्पन्न भएको थियो ।

खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रका सबल तथा कमजोर पक्षहरूको समीक्षा गरी क्षेत्रको उत्थानका उचित रणनीतिहरूको खाका तयार गर्नु सम्मेलनको मूल उद्देश्य रहेको थियो । JSR-II संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण, क्षेत्रगत वित्तीय व्यवस्थापन, सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन, सरसफाइ तथा स्वच्छता, खानेपानी गुणस्तर, लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण, विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता जस्ता आठ विविध शिर्षकहरूमा केन्द्रित थियो । हरेक शिर्षक उपर छलफलका लागि आठ विषय समूहहरू गठन गरिएका थिए । मूल समस्याहरूको पहिचान, नीति नियमहरूको समीक्षा, सिकाइ र सम्मतिका विधिहरूको जानकारी, राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्नेतर्फ रणनीतिक कार्ययोजनाहरूको सुझाव आदि विषयहरूमा छलफल गर्न पटक पटक बैठकहरू भए । त्यसै गरी पाँच विकास क्षेत्रहरूको भ्रमण गरी विद्यमान चुनौती, कमी-कमजोरी, अवसर र नवीन सोचहरूको जानकारी लिनका लागि पाँचवटा सिकाइ टोलीहरूको गठन भयो । सिकाइ भ्रमणमा जम्मा ५५ जनाको सहभागीता रह्यो ।

केन्द्र र पाँच विकास क्षेत्रका सरकारी, विकास साभेदार, अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संस्था तथा नागरिक समाजका जम्मा २०० जना प्रतिनिधिहरू सम्मेलनमा सहभागी थिए । त्यसमध्ये ३०% व्यक्तिहरू २०११ मा सम्पन्न JSR-I मा सम्मिलित थिए ।

- साभेदारहरूबिच पारस्परिक विश्वास र सहयोग बढाउन र सहकार्य गर्ने संस्कारको विकास गरी WASH क्षेत्रको समन्वय गर्न JSR-I ले तयार पारेको सहज वातावरणको हामी सराहना गर्दछौं । हामी यो पनि मान्दछौं कि JSR-I ले सरसफाइ अभियानलाई सबल पार्न गतिलो वातावरणको सिर्जना गरेको छ, सरसफाइ व्यवस्थापनमा तात्त्विक वृद्धि गरेको छ र राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल हुने निश्चितता देखाएको छ ।
- हामी मान्दछौं कि खानेपानी व्यवस्थापनमा पहुँच नभएको परिस्थितिमा पहुँच पुऱ्याउने तर्फ साधन-स्रोत र क्षमतामा ठूलो खाडल छ । यो सन्दर्भमा मेलम्ची खानेपानी आयोजनालाई राष्ट्रिय गौरवको आयोजनाको रूपमा लिन चाहन्छौं, र बैशाख २०७३ भित्रमा यो पूरा होस् भन्ने कामना गर्दछौं । हामी खानेपानी प्रणालीहरूको सुचारूपना बढाउने र भर पर्दो र उच्चस्तरको सेवा प्रदान गर्नेतर्फ अभि बढी प्रतिवद्ध छौं । खुला दिसामुक्त क्षेत्रहरूको दीगो व्यवस्थापन र पूर्ण सरसफाइ र स्वच्छताको सुनिश्चितताको लागि उपयुक्त रणनीतिहरूको टडकारो आवश्यकता रहेको कुरामा हामी जानकारी छौं ।
- खानेपानी र सरसफाइ बिनाको घर हुन्न' (No WASH-No House), खानेपानी र सरसफाइ बिनाको विद्यालय हुन्न' (No WASH-No school) र खानेपानी र सरसफाइ बिनाको कार्यालय हुन्न' (No WASH-No office) जस्ता राष्ट्रव्यापी अभियानका प्रभावले सुधारिएको सफाइ व्यवहार, स्वस्थ जीवन अनि स्वच्छ घर, गाउँ र सहर स्थापनातर्फ नेपालीहरूलाई यथेष्ट र सुरक्षित खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा उपलब्ध हुने कुराको हामी परिकल्पना गर्दछौं ।

यस यात्रामा तय गरिएको बाटो लिन, सेवा प्रदानमा देखिने कार्य क्षेत्रका वास्तविकता मनन गर्न अनि विद्यमान नीति, योजना, निर्देशन, ऐन, SACOSAN घोषणाहरू, महत्वपूर्ण क्षेत्रगत संवादहरू र अध्ययनका निष्कर्षहरू मान्न हामी प्रतिवद्ध छौं । सरकारी संयन्त्रहरू, विकास साभेदारहरू, देशी (विदेशी गैर सरकारी संस्थाहरू र सबै सम्बन्धित सहयात्रीहरू आर्थिक स्रोत विनियोजन गर्न, प्राविधिक सहयोग प्रदान गर्न र प्रभाव, दर्शन र विचारहरूलाई सरकारका क्षेत्रगत नीति, योजना र रणनीतिहरू मुताविक समायोजन गर्न सहमत छन् ।

- विश्वसनियता, पारदर्शिता र समानता सुनिश्चित गर्नका लागि WASH का सम्पूर्ण कार्यक्रमहरूको व्यवस्थापन र हरेक तहबाट भइरहेको सेवामा सुधार ल्याउन हामी सहमत छौं ।
- उत्तम जीवनयापन र वातावरणीय दीगोपनाको लागि फोहरलाई उर्जा अनि कृषिको महत्वपूर्ण साधनको रूपमा परिणत गर्नुपर्छ भन्ने हामीले महशुस गरेका छौं । यसर्थ घर, संघ (संस्था र सार्वजनिक स्थानहरूमा निष्काषित फोहरको

पुनःप्रयोगले अधिकतम आर्थिक लाभ उठाउने उपयुक्त प्रविधिको खोज र प्रयोगको उचित संयन्त्र र सहयोगी नीतिगत वातावरण स्थापित गर्न हामी प्रतिवद्ध छौं ।

हामी WASH सम्वन्धी मन्त्रालय, सरकारी विभाग, विकास साभेदार तथा नागरिक समाजका प्रतिनिधिहरू, JSR-II को लक्ष्य तथा सन् २०१७ सम्म खानेपानी र सरसफाइका सुविधाहरूमा सर्वव्यापी पहुँच बनाउने राष्ट्रिय मान्यतालाई साकार बनाउने तर्फ सेवा-सुविधाहरू समान तवरले प्रदान गर्न निम्नलिखित बुँदाहरूमा ऐक्यवद्धता अनि प्रतिवद्धता व्यक्त गर्दछौं:

क) संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण

- वर्तमान NSHSC र NSHCC लाई WASH प्रति पूर्ण जवाफदेही बनाई क्रमशः NWASHSC र NWASHCC मा परिवर्तन गर्ने,
- स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ र छिट्टै लागू हुने खानेपानी, ढलनिकास तथा सरसफाइ ऐनसँग समायोजन हुने गरी WASH समन्वय समितिहरूको सबै तहमा कानूनी पहिचान स्थापित गर्ने,
- ग्रामीण र सहरीक्षेत्रहरूमा एकीकृत हस्तक्षेपका लागि साभ्हा WASH कार्यान्वयन निर्देशिका तयार गर्ने,
- पारदर्शी, जिम्मेवारीपूर्ण र प्रभावकारी सेवाको सुनिश्चितता लागि WASH समन्वय समितिहरूसँग वलियो सम्वन्ध स्थापित गरी खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता र तिनका संगठनहरूलाई वैधानिक र सशक्त संस्थाका रूपमा स्तरोन्नति गर्ने,
- केन्द्रीय मानवसंसाधन विकास एकाइ (CHRDU) लाई WASH सम्वन्धी क्षमता वृद्धि गर्ने निकायको उत्कृष्टताको केन्द्रको रूपमा विकास गर्ने र WASH क्षेत्रका मापदण्ड र क्षमता विकासका कार्यक्रम तथा विधिहरूको स्तर उच्च पार्ने,

ख) वित्तीय व्यवस्थापना

- WASH क्षेत्रको वित्तिय नीतिलाई WASH क्षेत्र विकास योजनाको अपरिहार्य अंगको रूपमा सुत्रवद्ध गर्ने, जसले सेवा र पहुँच नपाएका जनसंख्यामा केन्द्रित रही जिल्ला र भेदै तल्ला निकायका WASH योजनाहरूको कार्यान्वयन सम्भव बनाउँछ,
- वार्षिक विकास योजनामार्फत WASH को बजेटको ५ देखि २० प्रतिशत क्रियाशील कोषको रूपमा विनियोजन गर्ने,
- छानिएका जिल्ला सदरमुकाम, सहरी क्षेत्र र नगरोन्मुख स्थानहरूमा नेपाल खानेपानी गुणस्तर २०६२ को मापदण्ड मुताबिक स्वच्छ खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउनेतर्फ अतिरिक्त आर्थिक स्रोत जुटाउने,
- WASH क्षेत्रको सह-लगानीसम्वन्धी निर्देशिकामा उल्लेख भए अनुसार विकास, वाणिज्य वा लगानी बैङ्क वा वित्तिय संस्थाहरूबाट अनुदान तथा ऋण प्राप्त गर्न नीतिगत व्यवस्थाहरूको विकास गर्ने ।

ग) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

- समग्र क्षेत्रमा इन्टरनेटमा आधारित अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीहरू सशक्त पारी लागू गर्ने । WASH समन्वय समितिहरूको नेतृत्वमा क्षेत्रगत तथ्याङ्क सङ्कलन तथा सिर्जना गर्ने परिणाममा आधारित शिघ्र विधिहरूको विकास गर्ने,
- सर्वसम्मत क्षेत्रगत अनुगमन सूचकहरू अनुसार WASH क्षेत्रको कार्यसम्पादनको आवधिक मूल्याङ्कन गर्ने,
- WASH क्षेत्रका अनुगमन र मूल्याङ्कनका मुद्दाहरूलाई संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन (MCPM) का साथै स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्रका नियमित कार्यसम्पादन मूल्याङ्कनका संयन्त्रहरूको ढाँचाहरूद्वारा पुनर्बल दिने ।

घ) सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना

प्रचलित सेवा पहुँच तथा उपयोगिता सर्वेक्षण निर्देशिकाको गहन समीक्षा तथा संसोधन गर्ने । WASH समन्वय समितिहरूको सशक्त मार्गदर्शनमा अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्वन्धी सूचनाहरू भावी योजना प्रयोजनका लागि सङ्कलन, संग्रह, प्रचार र सदुपयोग गर्ने ।

- लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणका विविध पक्षहरूमा विशेष ध्यान दिई, कम्तीमा ग्रामीण क्षेत्रको सञ्चालन खर्च भरथेग हुने गरी न्यूनतम खानेपानी शुल्क निर्धारण गरी अनिवार्य कार्यान्वयन गर्ने,
- जीवनयापनमा पानीको बहुप्रयोगको लागि उचित प्राविधिक विकल्पहरू प्रस्तुत गर्ने,
- सेवा सञ्चालक तथा खानेपानी उपभोक्ता समूहहरूको सशक्तीकरण गर्ने साथै खानेपानी उपभोक्ता समूह, स्थानीय निकाय (गाउँ वा नगरस्तरीय समन्वय समिति) र सहयोगी संघसंस्थाहरू बिचको त्रिपक्षीय सहमतिमा खानेपानी सेवा सञ्चालन सम्वन्धी निर्देशिका २०१२ अनुसार व्यवसायिक योजना (Business Plan) तयार गर्ने,
- खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजनाहरूको पुनःस्थापना तथा पुनःनिर्माणलाई बढाउने, उच्चस्तरका सेवाहरूको सुधारका लागि विशिष्ट निर्देशिकाहरू तयार पार्ने साथै नयाँ आयोजनाको नाममा गरिने अनियन्त्रित लगानीलाई निरुत्साहित पार्ने,

ड) सरसफाई तथा स्वच्छता

- आगामी WASH ऐनमा खुला दिसामा कानूनी प्रतिबन्ध लगाउने । स्थानीय निकायमार्फत स्थानीय मान्यता, नियम र मापदण्डहरू विकास गरी लागू गर्ने,
- पूर्ण सरसफाई कायम गर्ने संयन्त्रहरू निरन्तर लागू गरी खुला दिसामुक्त अवस्था र सरसफाई बानीलाई प्रोत्साहन गर्ने र दीगो पार्ने,
- सरसफाई आन्दोलनलाई सुव्यवस्थित र स्थायी रूप दिन र ज्ञान व्यवस्थापनलाई बढाउन एउट तथ्यपरक अनि व्यापक “सरसफाईको अवस्था” प्रतिवेदन तयार गर्ने,
- हालको सरसफाई अभियानको गति बढाउन स्वास्थ्य र शिक्षा क्षेत्र अन्तर्गतका संस्थाहरू, व्यवसायिक, प्राज्ञिक, राजनीतिक निकायहरू, उपभोक्ता समितिहरू, युवा तथा महिलाहरू, सञ्चार माध्यम, बाल समूह र नागरिक समाज लगायतका सञ्जालहरूको मूलप्रवाहीकरण गर्ने,
- स्वच्छ सहर कार्यक्रमको पूरकको रूपमा एउटा पूर्ण सहरी सरसफाई रणनीतिक खाका तयार गर्ने ।

च) खानेपानी गुणस्तर

- राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड २०६२ को कार्यान्वयनलाई तिब्र पार्ने,
- खानेपानी सुरक्षा योजनालाई खानेपानी आपूर्ति र सरसफाई परियोजनाहरूको अभिन्न अंगको रूपमा बढावा दिने,
- खानेपानी गुणस्तर सुधार संयन्त्रहरूलाई विपद्ग्रस्त जिल्लाहरूमा प्राथमिकताका साथ लागू गर्ने र उपलब्ध क्षेत्रीय खानेपानी गुणस्तर परीक्षण प्रयोगशालाहरू प्रभावकारी रूपमा उपयोग गर्ने,
- खानेपानी सेवा प्रदायकहरूबाट खानेपानी गुणस्तर तथ्याङ्क संकलन गरी निरीक्षणकारी निकायहरू (Surveillance Agencies) लाई उपलब्ध गराउने ।

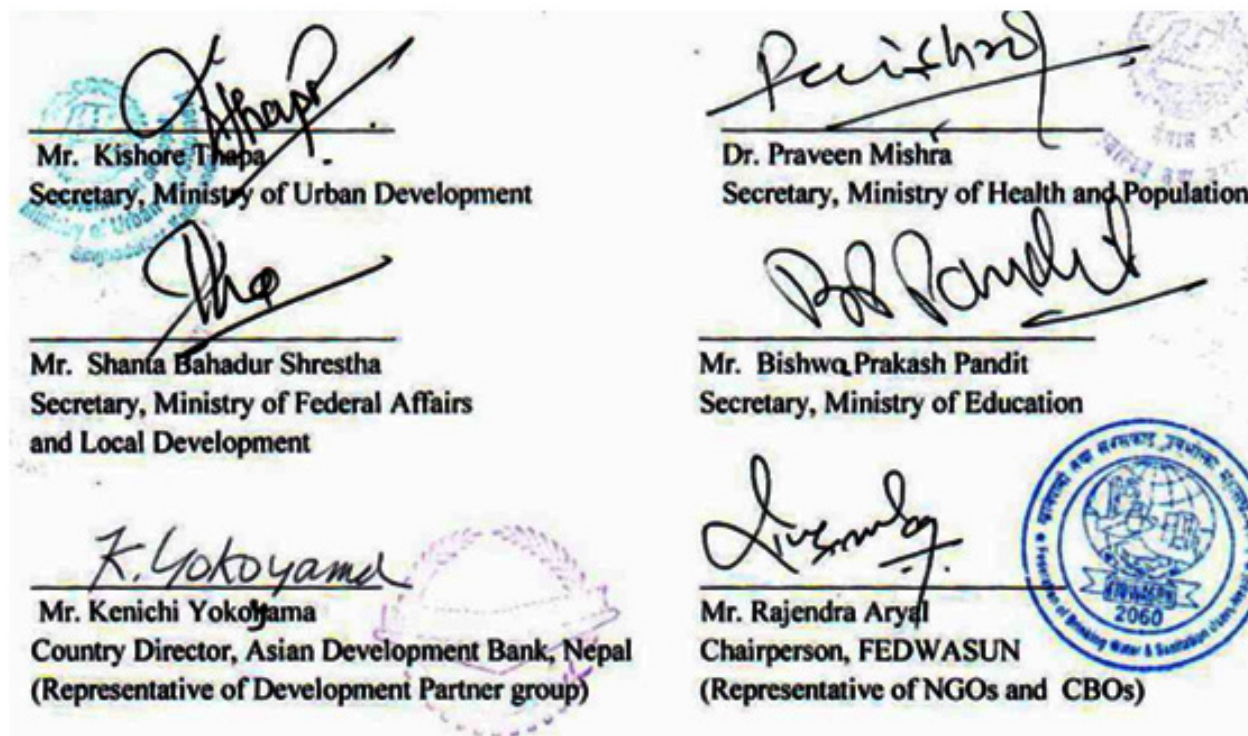
छ) लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण

- WASH क्षेत्रसँग सम्बन्धित लैङ्गिक समता तथा समावेशीकरण कार्यान्वयन निर्देशिका (२०१३) लागू गरी यथेष्ट बजेट विनियोजन गर्ने,
- लैङ्गिक समता र समावेशीकरण अनुकूल प्राविधिक विकल्पहरू, विज्ञापन सामग्रीहरू र सेवा प्रदानका पद्धतिहरू बढाउने ।

ज) विपद् जोखिम न्यूनीकरण (DRR) तथा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता (CCA)

- विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्ततालाई आगामी खानेपानी, ढलनिकास तथा सरसफाई ऐनसँग मूलप्रवाहीकरण गर्ने,
- जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम अवरोधक गतिविधिहरूलाई WASH को चालु हस्तक्षेपकारी नीतिको अभिन्न अंग बनाउने,
- विपद् न्यूनीकरण र विपद्बाट प्रभावित परियोजनाको सामयिक पुनस्थापनाका गर्न WASH क्षेत्रको ५% बजेट विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तताको लागि विनियोजन गर्ने ।

JSR-II का सम्पूर्ण सहभागीहरू माथि उल्लेखित कार्यभारहरू ग्रहण गर्न सहमत छौं ।

३. क्षेत्रगत अवस्था तथा प्रवृत्ति

जनसांख्यिक सर्वेक्षण (DHS) जनगणना र राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना आयोजना (NMIP) खानेपानी तथा सरसफाइको व्यवस्थापन सम्बन्धी तथाङ्का प्रमुख स्रोतहरू हुन् । स्रोतहरूबाट उपलब्ध तथ्याङ्क र समयसूचीमा खासै एकरूपता देखिँदैन । राष्ट्रियस्तरमा मान्य अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको सार तालीका ३.१ मा प्रस्तुत गरिन्छ ।

तालिका ३.१ खानेपानी सेवामा पहुँचको अवस्था (जनसंख्याको)

स्रोत	वर्ष इ.सं	पानी आपूर्ति				सरसफाई		
		पाईप	शहरी	ग्रामिण	जम्मा	जम्मा	फ्लस	ढल
जनसांख्यिक सर्वेक्षण	१९९६	३२.३	९२.७	६६.८	६९.८	२२	२	१
जनगणना	२००१	५३.१	९५.९	८२.७	८४.५	४३	२४	५
जनसांख्यिक सर्वेक्षण	२००१	३६.१	९५.३	७४.२	७७.१	३०	१४	५
जनसांख्यिक सर्वेक्षण	२००६	४०.७	९०.०	८०.३	८१.८	४१	३२	४
NMIP	२००८	४६.८	९०.०	७८.६	८०.५	४६	२७	३
जनगणना	२०११	४७.५	८८.४	८६.१	८६.५	५९	४६	८
जनसांख्यिक सर्वेक्षण	२०११	४७.२	९४.८	९१.०	९१.७	६७	५६	८
NMIP	२०१०	४७.७			८०.४	४३.०		
NMIP	२०१२	४८.५			७९.६	५३.७	०	०
NMIP	२०१३	४९.३			८४.०	७०.३	०	०

३.१. सेवामा पहुँच

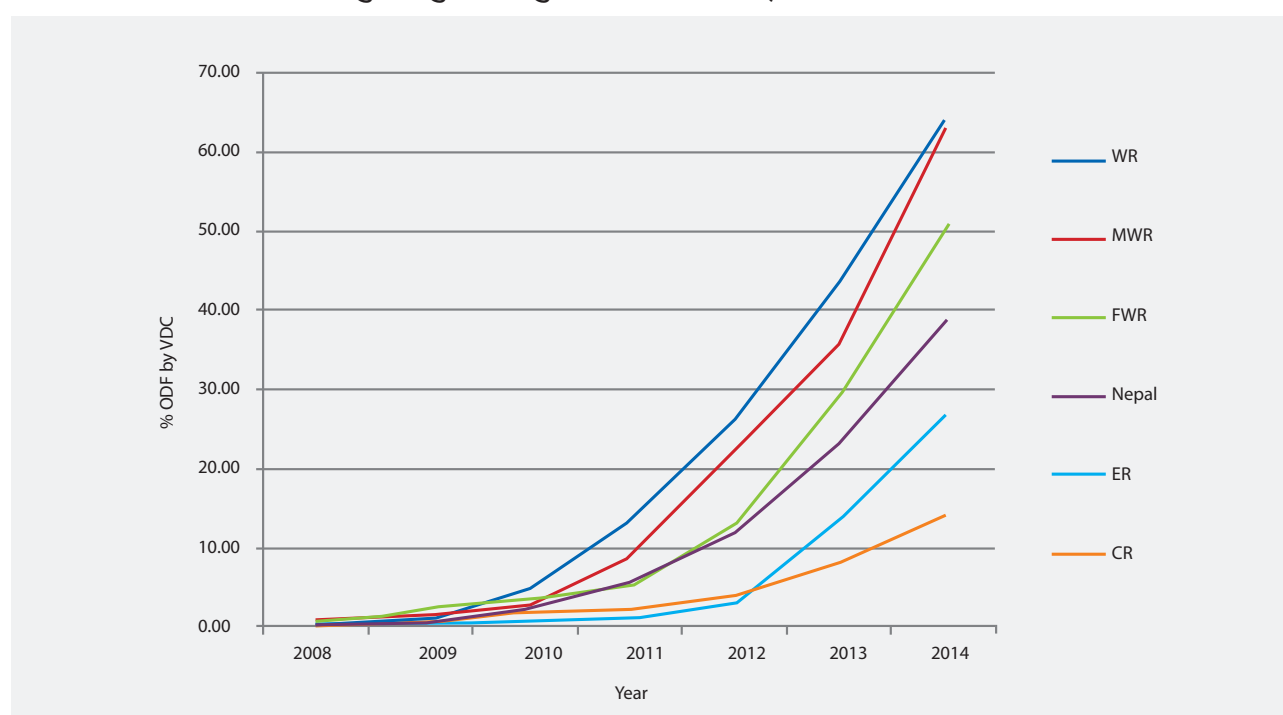
खानेपानी सेवामा पहुँच: खानेपानी सेवामा पहुँच करीब ८४% पुगेको छ (NMIP २०१४), जसमा पाईप प्रणालीमा ४९%, ट्युबवेलमा २९.९%, र अन्यमा ४.८% (RWH ०.२%, जरुवा पानी ३.५%, इनार १.१%) रहेको छ । खानेपानी पहुँच सम्बन्धी राष्ट्रिय स्तरका अध्ययनमा आधारित विभिन्न तथ्याङ्कहरू उपलब्ध छन् । तीमध्ये जनगणना, जनसांख्यिक सर्वेक्षण र NMIP तुलनात्मकरूपले बढी विश्वसनीय मानिन्छन् । अन्य विविध अध्ययनका तथ्याङ्कहरू त्यति दुरुस्त छैनन् । NMIP अध्ययन वडा तह सम्मको स्थलगत भ्रमण र समूह केन्द्रित छलफलमा आधारित रही पहिलो पटक सन् २००८ मा सम्पन्न भएको थियो । उक्त अध्ययनको तथ्याङ्कलाई क्रमशः सन् २०१०, २०१२ र २०१४ मा जिल्लास्थित खानेपानी कार्यालय र खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले दिएका नयाँ तथ्यका आधारमा संशोधन गरियो । तुलनात्मकरूपले सेवामा पहुँच उच्च देखिएको पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र बाहेक अन्य विकास क्षेत्र तथा पर्यावरण क्षेत्रको वितरण सबैतिर समान देखिन्छ । मनाङ र कपिलवस्तु बाहेक कुनै पनि जिल्लाहरूमा पहुँच ७०% भन्दा कम छैन । पश्चिमाञ्चलका केही जिल्लामा खानेपानी वितरणको अवस्था शतप्रतिशतसम्म देखिएको छ । यसको अर्थ ७३% शह्रवादी विकास लक्ष्य पूर्ति भएको छ । JMP विश्लेषणमा आधारित परावर्तन समीक्षा (regression analysis) को राष्ट्रिय तथ्याङ्कको अनुमानमा सन् २०१५ सम्म ८९% पहुँच पुग्ने देखिएको छ ।

सरसफाइ सेवामा पहुँच: खुला दिसामुक्त घरधुरीमा आधारित सरसफाइ तर्फको पहुँच अनुमान ७०.३% देखिन्छ, जसमा ५८% अफसेट फ्लस शौचालयको व्यवस्थापन पर्छ । सन् २०११ को जनगणना र त्यही वर्षको जनसांख्यिक सर्वेक्षणका अनुसार ८% घरपरिवार ढलनिकास प्रणालीसँग जोडिएका छन् । खासगरी फ्लस, भीआइपी र स्लाब अनि ढकनी भएका खाल्डे शौचालयहरू (EcoSan) सुधारिएका शौचालयका रूपमा मानिन्छन् । मार्च २०१४ सम्मको तथ्याङ्क अनुसार, मध्यमाञ्चल र पूर्वाञ्चलको सेवापहुँच पश्चिमका अरू विकासक्षेत्रमा भन्दा कम देखिन्छ । तराइमा पहुँच ६०% भन्दा कम छ भने, हिमालमा ७०% भन्दा र पहाडी क्षेत्रमा ८०% भन्दा बढी छ । भाषिक सिमा, सरोकारवालाहरू बिच समन्वयको कमी, घना जनसंख्या भएको ठाउँका मानिसमा भन्दा कम जानकारी, उचित उत्प्रेरणा र स्थानीय नेतृत्वको अभाव आदि

पूर्वाञ्चलमा न्यून पहुँचका प्रमुख कारक मानिएका छन् । सन् २०१४ देखि चाहिँ तराई क्षेत्रको सरसफाइको स्तरोन्नतिका लागि विशेष कार्यक्रमहरू शुरू गरिएका छन् र ती कार्यक्रमहरूले उचित गति पनि लिइसकेका छन् ।

राष्ट्रिय सरसफाइ गुरुयोजना (NSHMP) का अनुसार कुनै गाविस, नगरपालिका वा जिल्लालाई त्यस अवस्थामामात्र खुला दिसामुक्त मान्न सकिन्छ, जब सबै घरपरिवारको आफ्नै निजी शौचालय हुन्छ र उनीहरूले खुला ठाउँमा दिसा गर्न छोडेछ्न् । डिसेम्बर २०१४ सम्ममा १५३३ गाविस, ६३ नगरपालिका र २२ जिल्ला खुला दिसामुक्त घोषित भएका छन् । यद्यपि ५३% पहुँचको सहश्राब्दि विकास लक्ष्यमा JMP प्रतिवेदनको अनुसार नपुगिने देखिन्छ किनभने JMP अध्ययनले २०१५ सम्ममा ३८% मात्र पहुँच सम्भव हुने देखाउँछ । खुला दिसामुक्त गाविसतर्फ हेर्दा अभियानको क्रम पश्चिमाञ्चल, मध्य-पश्चिमाञ्चल र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र छ । यसरी हेर्दा नेपालको पश्चिमी भागमा खुला दिसामुक्त अभियान मध्य र पूर्वीय भागमा भन्दा तिव्र छ । यी क्षेत्रहरूमा पनि उल्लेख्य प्रगति भइरहेको पाइएको छ ।

चित्र ३.१ विकास क्षेत्र अनुसार खुला दिसामुक्त गाविस (%): सन् २००८ यता

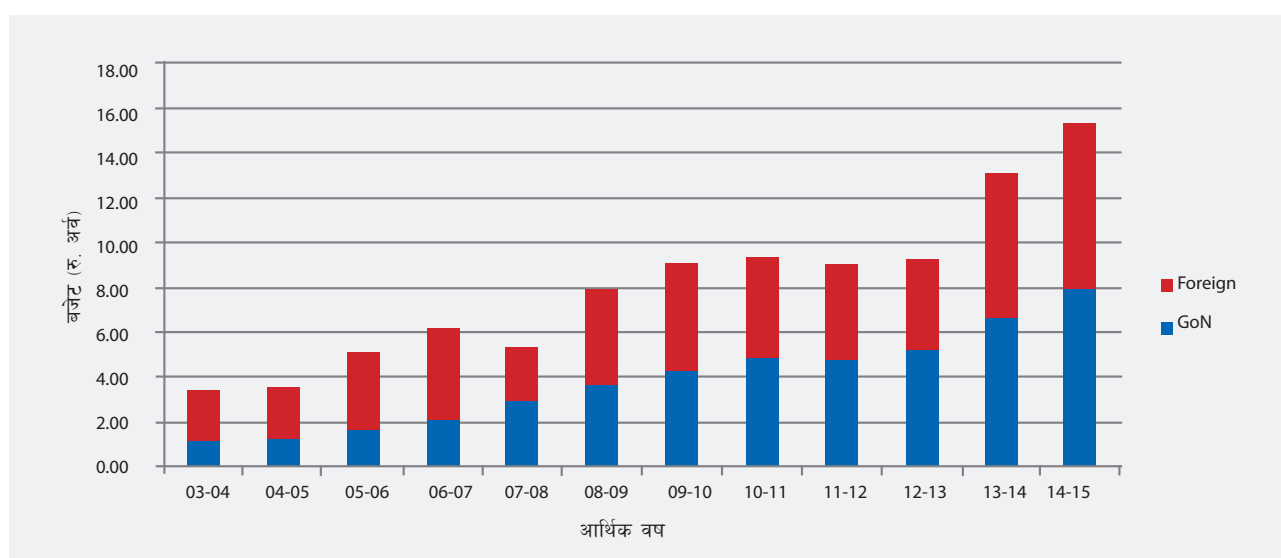
३.२ वित्तीय व्यवस्थापन

खानेपानी आपूर्ति र ढलनिकास प्रणालीको विकास नेपाल सरकारको प्राथमिकताको नियमित कार्यक्रम हो । सरकारले सहरी विकास मन्त्रालय र संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय मार्फत खानेपानी र सरसफाइको क्षेत्रमा आर्थिक स्रोतहरू परिचालन गर्ने गरेको छ । खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग पानी आपूर्ति र सरसफाइ कार्यक्रम संचालन गर्न जिम्मेवारी प्राप्त मुख्य सरकारी निकाय हो । त्यसैगरी संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको स्थानीय भौतिक पूर्वाधार विकास तथा कृषि-सडक विभाग (DoLIDAR) का पनि ७५ जिल्लामा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागका सरह जिल्लास्तरीय इकाइहरू छन् । यो विभागले आफ्नो ग्रामीण विकास कार्यक्रमको २५% अंश जति खानेपानी तथा सरसफाइको क्षेत्रमा समर्पित गर्छ । विकास साझेदारहरू साथै राष्ट्रिय-अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूले पनि कुनै एक मन्त्रालयसँग सहकार्य गरी आफ्ना आर्थिक र प्राविधिक सहयोगका कार्यक्रमहरू सेवाग्राहीसम्म पुर्याउँछन् । केही गैरसरकारी संस्थाहरू समाज-कल्याण परिषद्सँगको सहमतिमा समुदायहरूसँग प्रत्यक्ष सहकार्य गर्छन् । जिविस, गाविस तथा नगरपालिका जस्ता स्थानीय निकायहरू पनि केन्द्रबाट प्राप्त स्थानीय विकास कोष खानेपानी तथा सरसफाइका कार्यक्रमहरूमा सदुपयोग गर्छन् ।

तलको तालिकामा सरकारले स्थानीय निकायमार्फत विनियोजन गर्ने बजेट उल्लेख छैन । गैरसरकारी संस्था तर्फका बजेट इतरका स्रोतहरू पनि समाविष्ट छैनन् । करीब एक अर्ब रूपैयाँ बराबरको बजेट मूल बजेट बाहिरको स्रोतबाट नै खर्च भएको मानिएको छ । सरकारी बजेटको साररूप तलका तालिका र रेखाचित्रमा प्रस्तुत गरिएको छ । जस अनुसार गत तीन वर्षको बजेटबाट औसत खर्च ७५% देखिन्छ ।

तालिका ३.२ खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको बजेटको स्वरूप (अर्ब रूपैयाँ)

वर्ष / बजेटको किसिम	०३-०४	०४-०५	०५-०६	०६-०७	०७-०८	०८-०९	०९-१०	१०-११	११-१२	१२-१३	१३-१४	१४-१५
नेपाल सरकार	१.१	१.२	१.७	२.१	२.९	३.६	४.३	४.८	४.८	५.२	६.७	७.९
विदेशी	२.३	२.४	३.४	४.१	२.४	४.३	४.८	४.५	४.२	४.०	६.३	७.६
जम्मा	३.५	३.६	५.२	६.२	५.३	८.०	९.०	९.३	९.०	९.३	१३.१	१५.३
प्रयोग प्रतिशत	०.७५	०.५५	०.५३	०.६६	०.८८	०.८९	०.७१	०.६६	०.६८	०.७६	०.८१	N/A

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को सरकारी बजेट १५.३ अर्ब रूपैयाँ छ, जसमा ५.३ अर्ब (४०%) काठमाडौँ उपत्यकाको लागि मात्र छ (रातो किताब २०१४-१५) । खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको खर्चको केही अंश समुदायको योगदानबाट जुटाउने सरकारको नीति रहेको छ । खानेपानी आपूर्तिमा काठमाडौँ उपत्यका लगायत ठूला सहरहरूका लागि सामुदायिक योगदान छैन । तर साना सहरहरू र ग्रामीण खानेपानी आपूर्तिको लागि भने क्रमशः ३०% र २०% योगदान रहेको छ । घरेलु शौचालय बनाउने जिम्मेवारी त जनताको हो, तर स्थानीय निकायहरू मार्फत गरीब र संकटमा रहेका जनताहरूका लागि केही रकम सहयोग उपलब्ध गराइएको छ ।

विगत तीन वर्षको प्रवृत्ति हेर्दा खानेपानी र सरसफाइमा विनियोजित बजेट राष्ट्रिय बजेटको २.५% मात्र देखिन्छ । त्यसैगरी, स्वास्थ्य र शिक्षाको बजेट कूल राष्ट्रिय बजेटमा क्रमशः ५५ र १५% रहेको छ । चालु आ.व.को बजेट करीब १५ अर्ब रूपैयाँ छ । गत तीन वर्षको तथ्याङ्कमा ७५% खर्च भएको देखिन्छ ।

पहुँच नभएका समूह, नगरपालिकाहरूको दस वर्षको आवश्यकता र क्रियाशीलताका आधारमा क्षेत्रगत लगानी आवश्यकताको समीक्षा गरिएको छ । यसको साररूप तालिका ३.३ मा देखाइएको छ । सहरी क्षेत्रको आपूर्तिको स्तरोन्नतिका लागि चाहिने ६ अर्ब रूपैयाँ सहित खानेपानी आपूर्तिमा जम्मा १७ अर्ब बराबरको वार्षिक कोषको आवश्यकता देखिन्छ । सरसफाइको क्षेत्रमा पनि करीब ३ अर्ब रूपैयाँको वार्षिक कोषको आवश्यकता देखिन्छ ।

तालिका ३.३ दस वर्षको वित्तीय आवश्यकता

क्र. सं.	कार्यक्रमको विवरण	लक्षित जनसंख्या २०२४(%)	मध्यवर्षको लक्षित जनसंख्या (Mln)	प्रति इकाइ लागत (०० रु.)	कूल लागत (अर्ब रु.)	स्थानीय योगदान (%)	आवश्यक कोष (अर्ब रु.)	दश वर्षको लागि प्रतिवर्ष कोष (अर्ब रु.)
१	खानेपानी तर्फ: सेवा नपुगेको १५% ठाउँमा खानेपानी आपूर्ति	१५	४.४७	१००००	४५	२०	३६	३.६
२	तराइका ३३% ट्युबवेलको स्तर सुधार गर्ने (३०%)	१०	२.९८	६०००	१८	२०	१४	१.४
३	नगरपालिकाका २५% खानेपानी प्रणालीहरूको स्तर सुधार गर्ने (४०%)	२०	५.९५	१५०००	८९	३०	६३	६.३
४	पानी सुरक्षा प्रणाली र सामान्य मर्मत (३६%)	३०	९.००	५००	५	५०	२	०.२
५	ठूलो मर्मत चाहिने प्रणालीको कार्यक्षमता बढाउने (८)	८.०	२.३८	१०००	२	२०	२	०.२
६	पुनर्स्थापना र पुनर्निर्माण गर्नुपर्ने प्रणालीको स्तर सुधार गर्ने (२४)	२४	७.००	८०००	५६	२०	४५	४.५
७	२०% पाइप प्रणालीमा प्रशोधनशाला (५०)	१०	२.९८	३०००	९	२०	७	०.७
खानेपानी आपूर्तिको जम्मा सरसफाइ तर्फ:				२२४			१६९	१७
८	३०% जनसंख्यामा ODF अभियान	३०	८.९३	२००	२	५०	१	०.१
९	६०% जनसंख्यामा पूर्ण सरसफाइ	६०	१.७८	२००	४	५०	२	०.२
१०	४०% जनसंख्यामा सहरी सरसफाइ	४०	१.१९	५०००	६०	५०	३०	३.०
पूर्ण सरसफाइ तर्फको जम्मा					६५		३२	३.२५
खानेपानी तथा सरसफाइ तर्फको जम्मा					२८९		२०१	२०.१

- मान्यताहरू
- आधारवर्ष: २०१४, कार्यक्रम अवधि: १०वर्ष, मध्यवर्ष: २०१९
- इकाइ दर: खानेपानी तथा ढलनिकास विभागका चालु परियोजनाहरूको औसत
- ५०% पाइप प्रणाली, ३०% ट्युब वेल, १५% पहुँच नपुगेका र ५% संरक्षित खोला, इनार र वर्षाको पानी संग्रहण (RWH)
- सामान्य मर्मत ३६%, मुख्य मर्मत ८%, पुनर्स्थापना/ पुनर्निर्माण २४%
- ट्युबवेलहरूमध्ये ३३% सुधारिने छन् ३३% लाई जस्ताको तस्तै राखिनेछ, २०% को सहरीस्तरको सुधार गरिनेछ भने पाइप प्रणालीको २०% सुद्विकरण प्लान्टमार्फत सुधारिनु जरुरी छ।

3.3 दीजोपना

कुनै पनि दीगो खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणाली आर्थिकरूपले साध्य, सामाजिकरूपले स्वीकार्य अनि प्राविधिक र संस्थागत रूपले उपयुक्त हुनुपर्छ। नेपालमा ग्रामीण र अर्धसहरी दुवै क्षेत्रमा खानेपानी आपूर्ति प्रणाली उपभोक्ता समितिहरूबाट व्यवस्थित गरिएका छन्। ठूला सहरहरूमा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्ड ऐन (२००६) अनुसार व्यवस्थापन बोर्ड वा नेपाल खानेपानी संस्थानले आपूर्ति व्यवस्थापन गर्छन्। काठमाडौँ उपत्यकाको व्यवस्थापन भने काठमाडौँ उपत्यका व्यवस्थापन बोर्डद्वारा सञ्चालित काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेडले गर्छ। साना सहरहरूमा खानेपानी आपूर्तिमा अपनाइएको व्यवस्थापन विधि ठूला सहर र ग्रामीण क्षेत्रमा भन्दा तुलनात्मकरूपले बढी दीगो देखिन्छ। संकलित शुल्क संचालन र मर्मतसम्भारको लागि पर्याप्त रहेको छ। प्रगतिशील महसुल प्रणालीले सहर-केन्द्रित गरीबहरूको आवश्यकता पूर्ति गर्नुका साथै पानीको महत्व बढाउने काम गरेको छ।

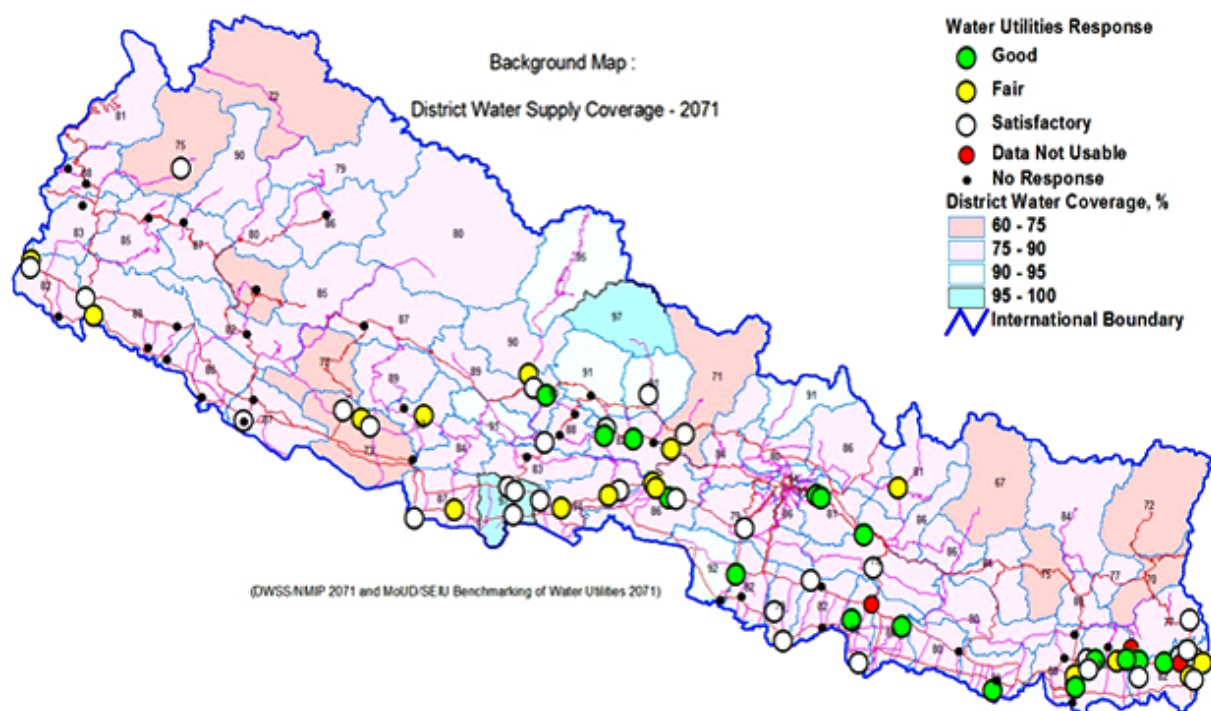
ग्रामीण इलाकामा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिहरूद्वारा संचालित करीव ४१००० पाईप प्रणालीहरू छन् जसले ४६.९% जनसङ्ख्यालाई आपूर्तिको प्रत्याभूति दिन्छन्। उपभोक्ता समिति र उपभोक्ता समूहहरू केन्द्रित छलफलमा आधारित NMIP को अध्ययनका अनुसार यस्ता प्रणालीहरू विभिन्न स्तरको सुधारको पर्खाइमा छन्। ती प्रणालीहरूमध्ये ६८.२% मात्र वर्षभरि धारामा पानी पठाउन सक्षम छन्, २५.४% ले राम्रोसँग काम गर्छन्, ३६.९% को उपभोक्ता समितिकै क्षमताभित्र सामान्य मर्मत गर्न सकिने देखिन्छ, ९.२% मा समितिको क्षमता बाहिरको ठूलो मर्मतको आवश्यकता छ, १९.८% को अहिलेको माग पूर्ति गर्ने हैसियतमा पुनस्थापना हुनु जरुरी छ, १९.९% को पुनर्निर्माण नै गर्नुपर्ने देखिन्छ भने ०.८% पुनःप्रयोगमा ल्याउनै नसकिने अवस्थामा छन्। त्यसैगरी ३१.५% प्रणालीहरूसँग मर्मत सामग्री साइटमै उपलब्ध छन ३७.९% को औपचारिक दर्ता भएको छ र ४.५% सँगमात्र मर्मतसम्भार कोषको जगेर्ना छ। सन् २०१० यता राम्ररी काम गर्न सक्ने प्रणालीहरूको संख्यामा सुधार आएको छ। २०१० मा उक्त संख्या १७.९% मात्र थियो।

सुचारु प्रणाली अन्तर्गत एक व्यक्तिको पानी सुरक्षा योजनामा रु. ५०० चाहिन्छ भन्ने मान्ने हो भने सामान्य मर्मतमा पनि रु. ५०० नै खर्च हुन्छ भन्ने बुझिन्छ। ठूलो खालको मर्मतमा प्रतिव्यक्ति रु. १००० पर्ने देखिन्छ र पुनस्थापना तथा पुनर्निर्माणको लागि रु. ५००० चाहिन्छ। यसरी हेर्दा, सुरक्षित र सुचारु प्रणालीको पुनरुत्थानमा पूर्वाञ्चलदेखि सुदुर पश्चिमाञ्चलसम्मको प्रतिव्यक्ति आर्थिक भार सुचारु प्रणालीको क्रमशः ३.४, ३.६, ३.६, ४.० र ३.७ गुणा बढी देखिन्छ, जसको औसत ३.७ हुन्छ। यसरी जम्मा आर्थिक भार २३.३ अर्ब रूपैयाँ हुन आउँछ।

खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग, स्थानीय पूर्वाधार तथा कृषिसडक विभाग, जिल्ला विकास समिति, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ विकास बोर्ड र गैससरकारी संस्थाका योजनाहरूबाट अनियोजित प्रक्रियाद्वारा छनौट भएका २०१ योजनाहरूमा गरिएको विविध प्रक्रिया विकल्पसम्बन्धी विश्व बैङ्कको एक अध्ययन (सन् २०१३) ले दर्शाए अनुसार ५ देखि १५ वर्ष पुराना ७१% प्रणालीहरूमा धारा चलिरहेको छ भने ६५% ठिक वा सामान्य मर्मत चाहिने अवस्थामा छन्। सेवाको स्तर हेर्दा ३०% देखि ४०% योजनाहरूले राम्रो सेवा दिइरहेका छन्। औसत सेवा स्तर २ छ (१ राम्रो, ४ धेरै नराम्रो)। अध्ययनले यो पनि देखाएको छ कि जिविस वा गाविस अन्तर्गत रहेका, अन्य निकायहरूबाट न्यून सहयोग पाउने र “आफै गरौं” भन्ने परिभाषामा परेका योजनाहरूको कार्यसम्पादन अन्य प्रावधानबाट सञ्चालित र पूर्ण सहयोग पाएका योजनाहरूको भन्दा खासै नराम्रो छैन। स्वामित्व, स्थानीय व्यवस्थापन, प्राविधिक क्षमता, गरेर सक्ने बानी र निर्माणपर्यन्त आर्थिक स्रोत र मर्मत सेवामा पहुँच अत्यन्त महत्वपूर्ण सफलताका सूचकहरू हुन्। वास्तवमा कुनै पनि विद्यमान प्रावधान भने सर्वश्रेष्ठ भन्न मिल्ने खालको छैन। विभिन्न प्रक्रियाहरूको सबल पक्षहरूको संयोजन नै सामान्यतः उपयोगी हुने देखिन्छ।

क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले सन् २०१३ को शुरूदेखि नै खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको मानक विन्दु मापन र कार्य सम्पादन मूल्याङ्कनको (BM/PA) थालनी गर्‍यो। यो कार्यक्रमले खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको क्रियाशीलता र कार्य सम्पादनको अनुगमन क्षमता विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ र खासगरी सहरी क्षेत्रको खानेपानी आपूर्ति सेवा र कार्य सम्पादनमा सुधार ल्याउने संयन्त्रको रूपमा काम गरेको छ। खानेपानी सेवा प्रदायकहरूको कार्यसम्पादन सम्बन्धी तथ्याङ्क संकलन र समीक्षाको लागि पहिलो चरणको अभिमुखीकरण गोष्ठी फेब्रुअरी र मार्च २०१३ मा सम्पन्न भएको थियो। मानक विन्दु निर्धारण प्रक्रियामा सहभागी ५० सेवा प्रदायकहरूमध्ये ३२ वटा सेवा प्रदायकहरूकै परामर्शमा तथ्याङ्क संकलन, रूजु र प्रमाणिकरण गरियो र पहिलो तथ्याङ्क किताब २०१३-१४ प्रकाशित गरियो। त्यसयता क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको सम्बन्ध देशभरका १०७ जति सेवा प्रदायकहरूसँग जोडिएको छ। करीब ६३ सेवा प्रदायकहरूका विवरणहरू दोश्रो तथ्याङ्क किताबमा प्रकाशित गरिने छ।

Location of Water Utilities involved in the Benchmarking Process

8. नीतिगत वातावरण

WASH क्षेत्र स्वास्थ्य, शिक्षा र वातावरणसँग जोडिएको हुन्छ। WASH सँग सम्बन्धित नीतिगत लेखोटहरूको समीक्षाको साररूप तल प्रस्तुत गरिन्छ।

WASH नीतिहरू

जलस्रोत ऐन २०४९ नेपालको खानेपानी प्रणाली विकास र खानेपानी उपयोगसँग सम्बन्धित प्रमुख ऐन हो। यस ऐनले खासगरी पिउने पानीका स्रोतहरूको व्यवस्थापनमा प्राथमिकता दिन्छ। यस ऐनमा आधारित भई खानेपानी नियमावली २०५५ को निर्माण भएको छ, जसले स्रोतको प्रयोग र उपभोक्ताहरूको संगठनको लाईसेन्स लिने प्रक्रिया परिभाषित गरेको छ। त्यसैगरी जलस्रोत रणनीति २०५९ ले वातावरणमैत्री जलस्रोत विकासमा मार्ग निर्देशन प्रदान गर्छ। सन् २००२ मा संसोधित खानेपानी प्रणाली डिजाईन निर्देशिकाले उपभोक्ता समूहहरू सम्मिलित वितरण प्रणालीहरूको निर्माण, विकास र सञ्चालन सम्बन्धी निर्देशन प्रदान गर्छ। सन् २००५ मा अवलम्बन गरिएको नेपाल जलस्रोत योजनाले खानेपानी र सरसफाइका आधारभूत र सुधारिएका दुवै सेवास्तरका लक्ष्यहरू दर्शाउने कार्य गर्छ। सन् २०१७ सम्ममा सबैलाई खानेपानी र सरसफाइमा न्यूनतम पहुँच दिनु यसको प्रमुख लक्ष्य रहेको छ।

ग्रामीण खानेपानी आपूर्ति रणनीतिले ग्रामीण तथा नगरोन्मुख क्षेत्रका उपभोक्ता समितिहरू मार्फत खानेपानी आपूर्ति प्रणालीहरूको विकास र व्यवस्थापन गर्ने आधार प्रदान गरेको छ। सहरी खानेपानी आपूर्ति नीति २०६६ ले ग्रामीण नीतिले नसमेटेका सवालहरूलाई संबोधन गरेको छ। राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड तथा निर्देशिका २०६२ ले खानेपानीको राष्ट्रिय मापदण्ड र त्यसलाई हाँसिल गर्ने प्रावधान स्थापित गरेको छ। तीन वर्षे आवधिक योजनाहरूले पनि WASH क्षेत्रका तत्कालका समस्याहरूलाई समेटेर रणनीतिक दिशा प्रदान गरेका छन्। सहरी विकास मन्त्रालयको समन्वयमा क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले एक नीति, एक योजना र एक अनुगमन प्रणालीको मान्यता अनुसार एउटा छाता ऐन र क्षेत्रगत विकास योजनाको निर्माण गरिरहेको छ। विद्यमान आवश्यकताको उचित सम्बोधन हुनेगरी डिजाईन निर्देशिकामा पुनर्मूल्याङ्कन गर्नुपर्ने देखिन्छ। खानेपानी सुरक्षा योजना (WSP) सँग सम्बन्धित अवधारणामा केन्द्रित भई राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डको पनि वर्तमान अवस्था संबोधन गर्नेगरी समीक्षाको प्रक्रिया शुरू भइसकेको छ। सरसफाइ र स्वच्छता गुरुयोजनाले राष्ट्रव्यापी खुला दिसामुक्त अभियान र पूर्ण सरसफाइतर्फ स्पष्ट निर्देशन प्रदान गरेको छ। पूर्ण स्वच्छताको अवस्था र सहरी क्षेत्रको सरसफाइको सवाल प्रष्ट्याउनको लागि भने उक्त गुरुयोजनामा पनि संसोधनको खाँचो छ।

वातावरणसम्बन्धी नीति:

राष्ट्रिय अभ्यस्तता कार्य योजना (NAPA) र राष्ट्रिय वातावरण नीतिको अवलम्बन क्रमशः सन् २०१० र २०११ मा भयो। यसैगरी स्थानीय अभ्यस्तता कार्ययोजना (LAPA) सन् २०११ मा शुरू गरियो, जसले स्थानीय स्तरको अभ्यस्तता योजनामा यथेष्ट आधारहरू प्रदान गर्‍यो। वातावरण नीति अनुसार विकासका निकायहरूले जलवायुप्रति लचिलो अभ्यस्तता योजनालाई क्षेत्रगत नीति र अभ्यासहरूमा एकीकृत गर्नु आवश्यक छ। संसोधित नीतिले दर्शाए अनुसार वातावरणसम्बन्धी सम्पूर्ण लेखोट सामग्रीहरू खानेपानी वितरण प्रणालीको निर्माणले वातावरणमा पर्ने प्रतिकूलता र विनाश न्यूनीकरणमा केन्द्रित छन्। तर कुनै पनि नीतिगत सामग्रीहरूले जलवायु परिवर्तनको मुद्दालाई उल्लेख गरेको देखिदैन। हालसालै बन्दै गरेका र भविष्यमा बन्ने नीतिगत तथा कानुनी दस्तावेजहरूमा भने जलवायु परिवर्तनका सवालहरूलाई संबोधन गरिने आशा गरिन्छ।

स्वास्थ्य नीति:

नयाँ स्वास्थ्य नीति (सन् २०१४) सबै नेपालीहरूलाई गुणस्तरीय र निष्पक्ष स्वास्थ्य सेवाको प्रत्याभूति दिने उद्देश्यले स्वास्थ्य नीति १९९१ को परिमार्जनको रूपमा ल्याइएको हो। यस नीतिमा वातावरणीय प्रदुषणको प्रभावकारी नियन्त्रण गरी स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउनु जनताको नैसर्गिक अधिकार हो भन्ने एउटा महत्वपूर्ण बुँदा समावेश गरिएको छ। उक्त नीतिले WASH क्षेत्रको सक्रियतामा जलवायु परिवर्तनबाट स्वास्थ्यको सुरक्षा र स्तरोन्नतिमा पर्ने प्रतिकूल असर तथा समग्र वातावरणीय प्रदुषणको नियन्त्रणमा एक नेतृत्वदायी रणनीतिक सोच अघि सारेको छ। नेपाली जनता (खास गरी गरीब र पिछ्छिडिएका) को स्वास्थ्य र पोषणको स्थितिमा सुधार ल्याउने लक्ष्यका साथ दोश्रो राष्ट्रिय स्वास्थ्य क्षेत्र योजना (NHSP-II) (२०११-२०१५) पहिलो योजना (NHSP-I) (२००४-१०) को निरन्तरताको रूपमा तयार गरिएको हो। स्वास्थ्य प्रणालीहरूमा सुधार साथैसरूवा रोगहरूको नियन्त्रण जस्ता कार्यहरू गरी आधारभूत स्वास्थ्य सेवाहरूको व्यापक पहुँचको प्रत्याभूति दिनु यस योजनाको

उद्देश्य रहेको छ । दोश्रो योजनाले मुखको सरसफाइलाई विद्यालय र समुदायको स्वच्छता विकासको प्रमुख आधारको रूपमा अगाडि ल्याएको छ ।

खानेपानीको गुणस्तर निरीक्षण (WQS) को जिम्मेवार निकाय स्वास्थ्य मन्त्रालयले खानेपानी गुणस्तर निरीक्षण निर्देशिका (WQ Surveillance Directives) तयार पारेको छ । निर्देशिकाले सेवाप्रदायकहरूका कागजातहरूको लेखापरीक्षण तथा खानेपानीको प्रत्यक्ष परीक्षणका आधारमा खानेपानी प्रणालीहरूको गुणस्तर निरीक्षण गर्ने कार्यमा मन्त्रालय र यस अन्तर्गतका निकायहरूलाई निर्देशित गर्छ । तदनुसार मन्त्रालयले पश्चिमाञ्चल क्षेत्रबाट मार्गदर्शक कृयाकलाप शुरू गरेको छ र आफ्नो आन्तरिक क्षमतामा विकास गरिरहेको छ ।

शैक्षिक नीति:

विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना (२००९) वातावरण व्यवस्थापन संरचना, विद्यालयको घडेरी छनोट र विकासका कार्यसँग सम्बन्धित छ । यस अन्तर्गत जलवायुका पक्षहरूलाई ख्याल गर्ने, सुरक्षित पानीको व्यवस्था गर्ने, उचित सरसफाइ (शौचालय र फोहोर व्यवस्थापन) कायम गर्ने र उपयुक्त कक्षाकोठा (प्रकाश, हावा प्रवाह, तापक्रम, हल्लाखल्ला आदि) को प्रत्याभूति दिने पक्षहरू पर्दछन् । शिक्षा विभाग र विद्यालय व्यवस्थापन समिति योजना कार्यान्वयन गर्ने गराउने निकायहरू हुन् । योजना अनुरूप प्राथमिक विद्यालयमा कम्तीमा तीनवटा (छात्राका लागि कम्तीमा एउटा) र माथिल्लो प्राथमिक तहमा खानेपानी र सफाइको सुविधा सहित पाँचवटा (छात्राका लागि कम्तीमा २) शौचालय निर्माण हुनुपर्ने रहेको छ ।

शिक्षा विभागले ल्याएको अवधारणा (२०१०) मा WASH सुविधाहरूलाई वालमैत्री विद्यालयका प्रमुख सूचक भनिएको छ । यस अनुसार केटा र केटीलाई ५० जना (आशा गरिएको २० जना) बराबर एक-एक गरी अलग-अलग शौचालयहरू हुनु आवश्यक छ । त्यसैगरी विद्यालय भित्रै र आवश्यक पर्दा कक्षाकोठासम्म पुर्‍याउन मिल्ने खानेपानीको व्यवस्था हुनु पर्ने नियमले देखाउँछ । विद्यालय सुधार योजना (२०१४) मा पनि विद्यालयभित्र खानेपानी र सरसफाइका सुविधाहरू अनिवार्य र हुनुपर्ने र विद्यालयको आन्तरिक सुधार कार्यक्रममा यो कुरा किटान भएको हुनुपर्ने देखाएको छ । साथै शिक्षा मन्त्रालयले पनि 'विद्यालयमा WASH' (WinS) लाई विद्यालयको बाह्य वातावरणको आधारको रूपमा विकास गरिरहेको छ ।

युनिसेफले विद्यालयको खानेपानी र सरसफाइ सुविधाको बारेमा एउटा तीनतारे अवधारणा विकास गरेको छ । जस अनुसार शिक्षा मन्त्रालयले निम्नानुसार विद्यालयहरूको वर्गीकरण गर्नुपर्छ । तारा नभएको विद्यालयमा खानेपानी र सरसफाइ सुविधाहरू अपूर्ण भएको बुझिन्छ । यसले हुँदै नभएकोबाट एउटा तारा भएको स्थितिमा पुग्न स्वास्थ्य र सरसफाइका न्यूनतम मापदण्डहरू पूरा गर्नुपर्ने हुन्छ । एउटा ताराको स्तरमा पुगेको विद्यालयले लगातार सुधार गरी दुईताराको मापदण्ड हाँसिल गर्न सक्छ र WASH सुविधाहरू अझ बढाई र WASH अभ्यासका अत्यावश्यक पक्षहरूलाई अवलम्बन गरी तीन-ताराको हैसियतमा पुग्न सक्छ । यसर्थ तीन-तारे प्रावधानको लागि देशकै एउटा राष्ट्रिय मापदण्ड हुन जरुरी छ । युनिसेफद्वारा दक्षिण र पूर्वी एशियाका लागि नोभेम्बर २०१४ मा लाओमा आयोजित क्षेत्रीय सम्मेलनमा नेपाल सहभागी भई तीनतारे प्रावधानमा जान सहमत भइसकेको छ । तर शिक्षा मन्त्रालयले अझसम्म WASH सुविधासम्बन्धी न्यूनतम मापदण्ड प्रत्यक्षरूपमा विकास गरेको छैन ।

एक-तारे विद्यालय(*): स्वच्छता, सरसफाइ र खानेपानीबाट एक-एक गरी तीन खालका मापदण्ड पूरा गरेको हुन्छ । तदनुसार (१) सबै विद्यार्थीहरू खानारखाजा खानुअघि सामूहिक हातधुने कार्यमा दैनिक सहभागी हुन्छन् (२) विद्यालयमा केटा र केटीका लागि अलग-अलग, चालु, सफा र सम्पूर्ण विद्यार्थीले प्रयोग गरेका शौचालयहरू छन् (३) हरेक विद्यार्थीसँग आफ्नै खानेपानीको बोतल छ र जुन उसले ठिकसँग प्रयोग गर्छ ।

दुई-तारे विद्यालय ():** माथि उल्लेखित एक(तारे मापदण्डबाहेक विद्यालयले प्रत्याभूति दिनुपर्ने पक्षहरू हुन् (१) विद्यार्थीहरू शौचालय प्रयोगपछि साबुनपानीले हात धुन्छन् (२) सरसफाइ र महिनावारी स्वास्थ्यका सुधारिएका सुविधाहरू उपलब्ध छन् (३) विद्यालयमा खानेपानी उपलब्ध छ ।

तीन-तारे विद्यालय (*):** तेश्रो तारा आर्जन गर्न विद्यालयले पहिलो र दोश्रो ताराका सम्पूर्ण मापदण्ड प्राप्त गरेर निम्न आधारहरू सुनिश्चित गर्नुपर्छ: विद्यालयमा WASH अवधारणाका राष्ट्रिय मापदण्डहरू पूरा गर्नेस विकलाङ्ग बच्चाहरूको सङ्ख्या र पहुँच अनुसारको संरचना कायम गर्ने र सरसफाइ शिक्षालाई संस्थागत गर्ने ।

एसियाली विकास बैङ्क, विश्व बैङ्क, फिनल्याण्ड, जाइका, DFID, विश्व स्वास्थ्य संगठन, युनिसेफ र युएन ह्याबिटाट खाने पानी तथा सरसफाइ क्षेत्रका मुख्य साभेदार संस्थाहरू हुन् ।

एशियाली विकास बैङ्कले मेलम्ची डाइभर्सन आयोजनामा लगानी गरिरहेको छ । खासगरी सहरी विकास मन्त्रालय-खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग मार्फत काठमाडौं उपत्यका र साना सहरका खानेपानी सेवा प्रदायकहरूका वितरण सञ्जाल र खेर गएको पानी व्यवस्थापनमा उक्त लगानी केन्द्रित छ । DFID ले विश्व स्वास्थ्य संगठन र युनिसेफमार्फत लगानी गरिरहेको छ । फिनल्याण्ड सरकारले युनिसेफको साथमा पश्चिमाञ्चल र सुदूरपश्चिमाञ्चलका दुई खानेपानी आयोजनाहरूमा लगानी गरेको छ । यसले सुदूर पश्चिमाञ्चलमा पनि जिल्ला विकास समिति तथा स्थानीय पूर्वाधार विकास तथा कृषिसडक विभाग मार्फत वित्तीय सहयोग परिचालन गरेको छ । त्यसैगरी विश्व स्वास्थ्य संगठनले खानेपानी सेवा प्रदायक र समन्वय समितिहरूलाई सहरी विकास मन्त्रालय र खानेपानी तथा ढलनिकास विभागमार्फत अनि खानेपानी गुणस्तर मापदण्डलाई स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयमार्फत सहयोग पुर्याएको छ । युनिसेफले आफ्ना क्षेत्रीय कार्यालयहरू मार्फत खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग र स्थानीय निकायहरूलाई विभिन्न क्षेत्र र जिल्लाहरूमा सहयोग गरेको छ । UN Habitat ले GSF को प्रयोग गरी खुला दिसामुक्त अभियान र एसियन सहरी कार्यक्रम अन्तर्गतका केही सहरहरूलाई सहयोग गरेको छ । जाइकाले मेलम्ची खानेपानी प्रसोधन निर्माणमा साथै काठमाडौं लगायतका केही साना र ठूला सहरका क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रमहरूमा सहायता गरिरहेको छ । जाइकाको सहयोग अन्तर्गत खानेपानीको गुणस्तर तथा सेवाको स्तरमा सुधार गर्ने कार्य पनि पर्दछ । नेपालमा विकास साभेदारहरूले एउटा ध्वज समन्वय समूहको स्थापना गरेका 5G, जसको संयोजन एसियाली विकास बैङ्कपछि अहिले फिनल्याण्डको राजदूतावासले गरिरहेको छ ।

केयर नेपाल, गोरखा वेलफेयर, हेल्मेटास, लुथरान, अक्सफाम, प्लान, प्याक्टिकल एक्सन, सेभ द चिल्ड्रेन, एसएनभी र वाटरएड लगायतका संस्थाहरू WASH क्षेत्रका प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू हुन् । वाटरएड नेपालले नेपालको WASH क्षेत्रमा कार्यरत विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने अपेक्षा गरिएको छ । एसएनभी नेपाल खासगरी मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा दीगो विकासका लागि सहरी विकास मन्त्रालयसँग काम गरिरहेको छ । हेल्मेटास पनि खानेपानी तथा ढलनिकास विभागसँग समन्वय गरी मध्यपश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा काम गरिरहेको छ । वाटर एड स्थानीय साभेदारहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न र सहरी तथा ग्रामीण गरीबहरूको लागि खानेपानी प्रणालीहरूको विकास गर्नमा क्रियाशील छ । लुथरान पनि पश्चिम नेपालमा भूतपूर्व गोरखा सैनिकहरूको समुदायमा खानेपानी प्रणालीको सुधारमा तल्लीन छ । अक्सफाम आकस्मिक उद्धार कार्यहरूका लागि नेतृत्वदायी अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाको रूपमा चिनिन्छ । सेभ द चिल्ड्रेनले खुला दिसामुक्त अभियानमा योगदान गरेको छ भने, प्लानले खुला दिसामुक्त अभियानमा मद्दत पुर्याउनुका साथै विद्यालयको खानेपानी तथा सरसफाइमा साथ दिएको छ ।

गुठी, लुमन्ती, मैत्री, नेवास, सेवक, सेवा नेपाल, कोडेफ, एनफो, किर्डाक, नेपाल वाश अलायन्स (NWA), NRCS, RCNN, UEMS र खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघ केन्द्रीयस्तरमा क्रियाशील गैरसरकारी तथा समुदायमा आधारित संस्थाहरू हुन् । यीमध्ये अधिकांश नेपालमा क्रियाशील एक वा एकभन्दा बढी विकास साभेदार र अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूबाट प्रदत्त कोषबाट चलेका छन् । केही संस्थाहरू नेपालमा काम नगर्ने अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरूको वित्तीय सहयोगले चल्छन् । खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघनेपालमा खानेपानी प्रणालीहरूको व्यवस्थापन गर्ने खाने पानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समूहहरूको प्रमुख संगठन हो । हालसम्म करीब ४००० उपभोक्ता समूहहरू महासंघमा आवद्ध छन् ।

माथिका बाहेक, धेरै गैरसरकारी संस्था र समुदायमा आधारित संस्थाहरू राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्था वा स्थानीय निकायहरूसँग मिली क्षेत्र वा जिल्ला तहमा क्रियाशील छन् । सेवा नेपालले चितवनको दारेचोकलाई इकोसान स्रोत केन्द्रको रूपमा विकास गरेको छ र इकोसान प्रणालीलाई नेपाल र विदेशमा स्थापना गर्ने काम गरेको छ । कुनै समय WASH गैरसरकारी मञ्च (WASH NGO Forum) नाम गरेको संस्था क्रियाशील थियो, जुन अहिले सक्रिय छैन । नेपालमा लुमन्ती र नेपाल वाश अलायन्सले WASH मा क्रियाशील गैरसरकारी संस्थाहरूसँग समन्वय गर्छन् ।

WASH क्षेत्र केन्द्रमा विभिन्न रूपले विभाजित छ, र विभिन्न जिम्मेवार निकायहरू यसका वरपर छन् । यो जिल्लास्तरमा भने धेरै हदसम्म जिल्ला खानेपानी तथा सरसफाइ समन्वय समितिद्वारा संगठित रहेको छ । यसको नेतृत्वदायी खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले जलवायु परिवर्तनसम्बन्धी एक केन्द्रीय निकायको सिर्जना गरेको छ ।

६. ठूला आयोजनाहरू

बागमती कार्ययोजना

अधिकार सम्पन्न बागमती सभ्यता एकीकृत विकास समितिले राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको साथमा बागमती कार्ययोजना तयारीको अगुवाइ लिएको छ । कार्ययोजनाको सफल कार्यान्वयनले बागमती नदी र यसका शाखाहरूको पुनरूत्थान र संरक्षणमा नयाँ व्यवस्थापकीय नमूना स्थापित गर्नेछ । बागमती कार्ययोजनाको अनुमानित खर्च १४ अर्ब रूपैयाँ छ । बागमती क्षेत्र ढलनिर्माण परियोजना लगायतका चालु कार्यक्रमहरू बाहेक बागमती नदी क्षेत्र सुधार आयोजना जस्ता कार्यक्रमहरू बागमती कार्ययोजना अन्तर्गत लागू गरिनेछन् । सरकार तथा अन्य सहयोग साभेदारहरूबाट गरिने वित्तीय सहयोगले आयोजनाहरूको सफलता निर्धारण गर्नेछ ।

मेलम्ची खानेपानी आयोजना

मेलम्ची खानेपानी आयोजना काठमाडौँ उपत्यकाको खानेपानी अभाव निवारणमा सबैभन्दा साध्य दीर्घकालीन विकल्प मानिएको छ । यस आयोजनाका तीन प्रमुख पक्षहरू छन् (१) मेलम्ची डाइभर्सनको निर्माणगरी २६.५ किमीको सुरुङ्गबाट प्रतिदिन १७ करोड लिटर अप्रसोधित पानी काठमाडौँ पुऱ्याउने (२) आयोजना अन्तर्गतका सुविधाहरूको प्रत्याभूति र मर्मत-सम्भारमा सहयोग पुऱ्याउन ४३ किमीको सडक निर्माण गर्ने र २९ किमी सडकको जिर्णोद्धार गर्ने, (३) मेलम्चीको पानी प्रसोधन गर्न शुरुमा १७ करोड लिटर प्रतिदिन क्षमता भएको र ५१ करोड लिटर प्रतिदिनसम्म बढाउन सकिने प्रसोधन केन्द्रको निर्माण गर्ने । भविष्यमा उत्तरतिर नजिकै रहेका यांग्री र लार्के खोलाहरू प्रत्येकबाट करीब १७ करोड लिटर थप पानी ल्याई आपूर्ति बढाउने योजना छ । सम्भावित आपूर्ति स्रोतका रूपमा यी खोलाहरूको अध्ययन भइरहेको छ ।

मेलम्ची आयोजनाको थालनी सन् २००१ मा भएको हो र डाइभर्सन सुरुङ्गको निर्माण २४९.४ मिलियन अमेरिकी डलरको परिमार्जित लागतसहित सन् २००८ मा शुरू भएको हो । यसमा नेपाल सरकारको ३०५ र दाताहरूको ७०५ लगानी छ । एसियाली विकास बैङ्क, जापान अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग बैङ्क, जाइका, ओपेक र नर्डिक विकास कोष यसका प्रमुख अन्तर्राष्ट्रिय दाताहरू हुन् । अहिलेसम्मको प्रगति हेर्दा सम्पूर्ण सडकखण्ड र १२ किमी सुरुङ्ग निर्माण सकिएको छ भने खानेपानी प्रसोधन केन्द्र निर्माणाधीन छ ।

काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना

यो आयोजनालाई मेलम्ची खानेपानी आयोजनाबाट सन् २००८ मा अलग्ग्याइएको हो । काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी लिमिटेड अन्तर्गतको योजना कार्यान्वयन निर्देशनालय यसको कार्यान्वयन गर्ने प्रमुख निकाय हो । वितरण सञ्जालहरूको निर्माण गर्ने, सतह र जमिनमुनिको पानीको स्रोत बढाउने, खानेपानीको गुणस्तर सुधार गर्ने, खेरजाने पानीको व्यवस्थापन गर्ने र खानेपानी लिमिटेडको सेवा व्यवस्थापन पद्धतिमा सुधार ल्याउने यस आयोजनाका मूल पक्षहरू हुन् । यस आयोजनाको प्रारम्भिक लागत ६८ मिलियन अमेरिकी डलर हो, जुन आवश्यकता अनुसार बढ्दै जाने भनिएको छ ।

दोश्रो र तेस्रो साना सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना

दोश्रो आयोजनाले २१ वटा साना सहरहरूमा सुरक्षित, सुलभ, र पर्याप्त खानेपानीको वितरण तथा सरसफाइ सेवाको विकास गर्ने लक्ष्य लिएको छ । नीति र सेवाको स्तर सुधार, क्षेत्रगत समन्वय र सुशासनको सुदृढीकरण एवम् आयोजना व्यवस्थापन र संचालनमा क्षमता अभिवृद्धि गर्दै यो आयोजनाले दक्ष, प्रभावकारी र उत्तरदायी सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको पनि विकास गर्न सहयोग गर्नेछ । यसमा जम्मा ७१.७ मिलियन अमेरिकीडलरको लागत अनुमान गरिएको छ । त्यसमध्ये ६२.९% एसियाली विकास बैङ्कको विशेष अनुदान मार्फत व्यहोरिने छ । तेस्रो साना सहर सरसफाइ तथा खानेपानी आयोजनाको पनि सुभारम्भ भइसकेको छ, जसले सन् २०१५ मा पूर्णता पाउनेछ ।

खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग अन्तर्गतका उप-आयोजनाहरूको जिम्मेवारीसहित सहरी विकास मन्त्रालय कार्यकारिणी निकाय हुनेछ । यस मन्त्रालय अन्तर्गतकोक्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले क्षेत्रगत दक्षता र प्रभावकारीता बढाउन अग्रणी भूमिका खेल्नेछ ।

मझौला सहर एकीकृत सहरी वातावरणीय सुधार आयोजना (STIUEIP)

सन् २०१०मा शुरू भएको यो आयोजना सन् २०१५ सम्म चालु रहनेछ। यसको कार्यान्वयन सहरी विकास मन्त्रालय अन्तर्गतको सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले गरेको छ। यसको सम्पूर्ण लागत १०६ मिलियन अमेरिकी डलर छ, जसमा ५६% लगानी एसियाली विकास बैंकको छ।

यो आयोजनाले ढलनिकास, ठोस फोहरमैला व्यवस्थापन र सडक-गल्ली सरसफाइजस्ता सहरी वातावरणका महत्वपूर्ण पक्षहरूको सुधारको एकीकृत रूपमा कार्यान्वयन गर्छ। यो आयोजना विराटनगर, विरगंज र बुटवल नगरपालिकामा लागू हुनेछ। यसका साथै एउटा खानेपानी उप-आयोजनाको कार्यान्वयन काभ्रे उपत्यकामा हुनेछ। यसैबिच 'न्यूनीकरण गर्ने, पुनःप्रयोग गर्ने र बेकार कुरालाई सुद्धीकरण गरी प्रयोगमा ल्याउने' (3R: reduce, reuse, and recycle) जस्ता स्वास्थ्य र सरसफाइ सम्बन्धी विषयमा जनचेतना फैलाउने तथा साना स्तरका सुविधाहरूमा लगानी गर्ने सामुदायिक विकासका कार्यक्रमहरू पनि ल्याइने छ। यो आयोजनाले आयोजना व्यवस्थापन र संचालनमा नगरपालिका र केन्द्रीय सरकारको क्षमता अभिवृद्धि पनि गर्नेछ।

एकीकृत सहरी विकास कार्यक्रम

यो आयोजनाले सामाजिक समावेशीकरणको मान्यतामा रही धरान, जनकपुर, नेपालगन्ज र सिद्धार्थनगरका जनतालाई नगरपालिकाका पूर्वाधार र सेवामा सुलभ पहुँच दिलाउनेछ। यसका साथै प्राथमिकताका आधारमा ढलनिकास प्रणाली, ठोस फोहर व्यवस्थापनको सुविधा र सहरी बाटो निर्माणजस्ता एकीकृत सहरी वातावरण सुधार कार्यक्रमहरू जनकपुर, नेपालगन्ज र सिद्धार्थनगर नगरपालिकामा कार्यान्वयन गरिनेछ भने धरानमा एउटा खानेपानी उप-आयोजना संचालन गरिनेछ। यो आयोजनाले नगरपालिका र वरपरका गरीब बस्तीमा केन्द्रित भई सामुदायिक विकास कार्यक्रमहरू पनि ल्याउने छ, जसले उप-आयोजनाको पूर्वाधार सुधारमा प्रत्यक्ष फाइदा नहुन पनि सक्छ। लैंगिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको सिद्धान्तको नगरपालिकाका सबै उप-आयोजनाहरूमा मूलप्रवाहीकरण हुनेछ साथै उपयुक्त संस्थागत संरचनाको माध्यमले यसलाई सहरी विकास मन्त्रालयको महत्वपूर्ण कार्यक्षेत्र अन्तर्गत पारिने छ।

सन् २०११ मा शुरू भएको यो आयोजना सन् २०१५ मा अन्त्य हुनेछ। यसको कार्यान्वयन सहरी विकास तथा भवन निर्माण विभागले गरेको छ। यसको कूल लागत ८५ मिलियन अमेरिकी डलर छ, जसमा ५३% योगदान एसियाली विकास बैंकको छ।

७. विषयगत स्थिति

दोश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा प्रक्रियाको शुरूमा SSG सदस्यहरूलाई बोलाएर एउटा संयुक्त बैठकले यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित समस्याहरूको सम्बोधन गर्ने उद्देश्यले आठ विषयगत कार्यसमूहहरू गठन गर्ने निर्णय गर्‍यो ।

तालिका ६.१ आठ विषयगत कार्य समूहहरू

JSR II का आठ विषयगत समूहहरू (TWGs)

- १) संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण
- २) वित्तीय व्यवस्थापन
- ३) अनुगमन तथा मूल्याङ्कन
- ४) सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना
- ५) सरसफाई तथा स्वच्छता
- ६) खानेपानी गुणस्तर
- ७) लैंगिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण
- ८) विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन

सरकारको नेतृत्व, साभेदार संस्थाहरू मध्येबाट एकको सहनेतृत्व र अगुवा मन्त्रालयका सम्बन्धित शाखा र विभागको सदस्य सचिव र सरोकारवाला संस्थाका प्रतिनिधिहरू सहितका आठवटा समूहहरू गठन गरियो । समूह निर्माण र समूहका भावी कार्यक्रमहरूको तय गर्नु अगुवा र सहअगुवाहरूको जिम्मेवारी थियो । दुई घण्टासम्म प्रत्येक समूहका सदस्यहरूलाई आफ्नो समूहको प्रकृति बुझ्न, समस्याहरूको पहिचान गर्न र समूहको कार्ययोजना तयारी गर्न सघन छलफलमा सम्मिलित गरियो । हरेक विषयगत कार्यसमूहले आफूसँग सम्बन्धित क्षेत्रको सिकाइ भ्रमण टोलीले प्रयोगगर्ने जाँचसूची पनि तयार गर्‍यो ।

प्रत्येक सिकाइ भ्रमण टोलीले विषयगत कार्यसमूहहरू सँगको संयुक्त बैठकमा भ्रमणका निश्कर्षहरूलाई सम्बन्धित समूहसमक्ष प्रस्तुत गर्‍यो । साथै प्रत्येक टोलीले विषयगत कार्यसमूहले तयार गरेको जाँचसूचीमा आधारित रही क्षेत्रीय तहमा WASH को अवस्था, भ्रमणका मूलपक्ष सहित समेटेर आठवटा विषयमा मूल निश्कर्षहरू प्रस्तुत गर्‍यो। विषयगत कार्य समूहहरूले भ्रमण टोलीले प्रस्तुत गरेका निश्कर्ष र अनुभवका आधारमा क्षेत्रगत अवस्थाको समीक्षा तयार पारे र स्थिति समीक्षालाई फराकिलो बनाए ।

विषयगत कार्य समूहहरूले आफ्नो कामलाई एउटा भेलामा प्रस्तुत गरे । समूहहरूले धेरै चरणमा बैठक बसी, कार्य विभाजनका आधारमा एउटा स्थिति पत्र तयार पारे । स्थिति पत्रमा परिचय, नीति समीक्षा, स्थिति समीक्षा, सुझावहरू साथै कार्ययोजनाहरू समावेश गरिएको छ । भ्रमण टोलीले पनि स्थिति र सुझावकेन्द्रित प्रस्तुतिहरू सहित क्षेत्रगत सरोकारवालाका सुझावहरू लिए ।

JSR-II प्रक्रियामै दुई दिने सम्मेलनको आयोजना गरियो । विषयगत कार्य समूहहरूले सुझाव र कार्ययोजनामा केन्द्रित अलग अलग समूहमा काम गरी सुझाव र कार्ययोजनाको अन्तिम खाका प्रस्तुत गरे । सरोकारवाला संस्थाका प्रतिनिधिहरूले विषयगत समूहका सुझाव र संकल्पहरूको कार्यान्वयनमा बचनबद्धता देखाए । विषयगत समूहका सदस्यहरू क्षेत्रगत सरोकारवाला सदस्य निकायकै प्रतिनिधिहरू हुन् । एउटा निकाय एउटै व्यक्ति एकभन्दा बढी समूहमा नदोहोरिने हिसाबले विभिन्न विषयगत कार्य समूहमा सहभागी भएको थियो ।

७.१ संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण

परिचय:

निर्णयहरू कसरी लिइन्छ र कार्यक्रमहरूको संचालन, कार्यान्वयन र अनुगमन कसरी हुन्छ भन्ने कुरा एउटा संस्थागत संरचनाले परिभाषित गर्छ। क्षेत्रगत आवश्यकताहरू परिपूर्तिको प्रभावकारीता WASH को संस्थागत हैसियत र कार्य क्षमतामा निर्भर गर्छ। WASH अन्तर्गत धेरै निकाय र आयोजनाहरू संचालित भएकोले संस्थागत संरचनाको कार्यक्षेत्र अलि बढी फराकिलो छ। शुरुमा खानेपानी सेवामा मात्र समर्पित यो क्षेत्रले पछिल्ला वर्षहरूमा उचित सरसफाइको महत्व महशुस गरी धेरै गाविस, नगरपालिका र जिल्लाहरू खुला दिसामुक्त बनाई सम्पूर्ण सरसफाइको अभियान संचालन गरेको छ। जनसांख्यिक परिवर्तन तथा आर्थिक विकासले धेरै नगरहरूलाई सहरी संरचनामा स्थापित गरिरहेको छ भने पहिलेका साना स्तरका व्यापारिक केन्द्रहरू अहिले द्रुत गतिमा उदियमान सहरको रूपमा बढिरहेका छन्।

परिवर्तनशील समाज र जनताहरूको बढ्दो आकांक्षालाई मध्यनजर गर्दै सरकारले आफ्ना नीति नियमहरूमा परिमार्जन ल्याइरहनु पर्ने हुन्छ। यसर्थ खानेपानीको स्रोतको सुरक्षा, नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन, सम्पति व्यवस्थापन र प्रशोधित पानीको वितरणका कारण WASH क्षेत्रकै दीगो विकास सम्भव हुँदै गएको छ।

नेपालका धेरै जनताहरूले खानेपानी र सरसफाइका आधारभूत सेवा प्राप्त गरिरहेकोले सेवाको क्षेत्र अभियानको रूपमा बढिरहेको छ। तर अझै धेरै संख्याका घरपरिवारहरू र ग्रामीण र सहर छेउछाउका बस्तीहरू यी सेवाबाट बन्चित छन्। सेवा नपाएकाहरूलाई सेवा पुर्‍याउने प्रभावकारी लक्षित समुदायमा विस्तारित कार्यक्रमहरूको आवश्यकता छ। यस्ता कार्यक्रमहरू सामाजिक आर्थिक अवस्थाको मुख्य आयामको रूपमा रहन्छन् भेदभावरहित र पूर्ण समावेशी हुन्छन्, कमजोर घरपरिवारहरूलाई सहायता प्रदान गर्छन् वृद्ध एवम् दीर्घरोगीहरूप्रति उत्तरदायी हुन्छन् र अन्य विकल्प नभएको परिस्थितिमा आकाशेपानी संकलन, हुस्सुबाट पानी संकलन, सुख्खा सरसफाइजस्ता वैकल्पिक प्राविधिक समाधानहरू प्रदान गर्न सक्षम रहन्छन्।

खानेपानी र सरसफाइको क्षेत्र श्रृंखलावद्ध नीति, योजना, निदेशिका, रणनीति, ऐन र नियमहरूद्वारा निर्देशित छ। तर समष्टिगत नीतिहरू, क्षेत्रगत समन्वय, जिम्मेवारीवहन र नियमनतर्फ विभिन्न खाडलहरू छन्। एउटाऐन, एउटा नीति, एउटै कार्यान्वयन पद्धति अनि एउटै अनुगमन, प्रतिवेदन र सूचना प्रणालीको मान्यताका साथ एउटा WASH विकास योजनाको अवधारणा अधि सारिएको छ।

स्थिति समीक्षा:

The Ministry of Urban Development is the leading WASH sector Ministry, cover सहरी विकास मन्त्रालय काठमाडौं लगायतका मुख्य सहरहरू, नगरपालिकाहरू र नगरोन्मुख ठाउँहरूका साथसाथै १००० भन्दा बढी जनसंख्या भएका ग्रामीण बस्तीहरूमा WASH सेवा वितरण गर्ने अग्रणी मन्त्रालय हो। संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय १००० भन्दा कम जनसंख्या भएका ग्रामीण बस्तीहरूको रेखदेख गर्ने पूरक मन्त्रालय हो। शिक्षा मन्त्रालय, स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय र विज्ञान प्रविधि तथा वातावरण मन्त्रालय यस क्षेत्रमा लगानी र नियमन गर्ने मन्त्रालयहरू हुन्।

यस क्षेत्रलाई विकास बैंकहरू र दातृ निकायहरूले पर्याप्त सहयोग पुर्‍याइरहेका छन्। राम्रो संख्यामा संलग्न अन्तर्राष्ट्रिय गैरसरकारी संस्थाहरू जिल्ला WASH योजना र व्यवस्थापन क्षमताको विकास, कार्यक्षमता वृद्धि, राम्रो अभ्यासको परीक्षण र स्थानीय खानेपानी उपभोग व्यवस्थापन योजनाद्वारा खानेपानीको संरक्षणजस्ता विविध कार्यक्रमहरूमा सक्रिय छन्। विकास साझेदारहरू, देशी-विदेशी गैरसरकारी संस्थाहरू, नागरिक समाजका निकायहरू तथा निजी क्षेत्रलाई परिचालन गर्ने सरकारका राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र जिल्लास्तरका निकायहरूले WASH को वितरण सेवा गाविस र नगरपालिका स्तरसम्म पुर्‍याइरहेका छन्। निजी क्षेत्रको संलग्नता ग्रामीण WASH मा बढाउँदै लानु आवश्यक छ। जिल्ला र त्योभन्दा तल साना ठेक्केदार, हार्डवेयर विक्रेता र कालिगढहरूलाई क्षमता अभिवृद्धि वा पदोन्नतिको अवसर दिई विद्यमान खानेपानी योजनाहरूको क्षमता वृद्धि र स्तरोन्नतिमा खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा र निर्माणपर्यन्त संलग्न हुन प्रोत्साहित गर्नु आवश्यक छ।

यस क्षेत्रको उद्देश्य “पारदर्शी, जवाफदेही, सेवामुखी र जिम्मेवार WASH क्षेत्रको निर्माण” गर्नु हो। यो उद्देश्य प्राप्तिको लागि यसक्षेत्रले क्षेत्रव्यापी विधि (SWAp) तर्फ जाने लक्ष्य लिएको छ। यस अनुसार संवेदनशील मुद्दाहरूलाई समता,

सेवा सुचारूपना र दीगोपनाका आधारमा संवोधन गरी एउटा मध्यम-अवधी योजना संयन्त्रद्वारा सबै सम्बद्ध निकायका स्रोत र क्षमताहरू प्रभावकारी तवरले उपयोग गरिने छ । यस क्षेत्रले जिल्लालाई उत्कृष्टताको केन्द्र बनाउने मान्यता लिएको छ । आवश्यकताहरूको खाका निर्माण, कार्यान्वयन र अनुगमनमा योजना केन्द्रित हुनुजुरी छ । निर्माण पछिको सहायता, खुला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा पछिको स्तरोन्नति, सुविधाको विस्तार र गम्भीर प्रकृतिका मर्मतजस्ता पक्षहरूकेन्द्रले नै हेर्नु पर्ने हुन्छ । अनुगमन, क्षमता अभिवृद्धि तालिम र उपयुक्त नियमनहरू क्षेत्रीय र राष्ट्रिय क्षमताका आधारमा लागू गरिनु पर्छ । राजपत्रको औपचारिकताद्वारा जिल्ला WASH समन्वय समितिलाई बलियो बनाई जिल्ला स्तरमा यसले सम्पन्न गर्नुपर्ने कार्यहरू तोकिनु पर्छ ।

जाइकाको आर्थिक र प्राविधिक सहयोग र CHRDU को समन्वयमा सहरी विकास मन्त्रालयको क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले मार्च २०१४ मा प्रशिक्षण आवश्यकता आँकलन सम्पन्न गर्‍यो । भिन्नता विश्लेषणको आधारमा त्यो अध्ययनले उपयुक्त लक्षित समूहहरू र केन्द्रदेखि समुदायसम्म धेरै स्तरमा प्रशिक्षणको मापदण्डको पहिचान गरेको छ । यस क्षेत्रका मुख्य सरोकारवालाहरूको भविष्यको कार्यसम्पादन र क्षमता विकास संस्थागत, संगठनात्मक, क्रियाशील र प्राविधिक आवश्यकताको आधारमा नेपालमा WASH क्षेत्रको दीर्घकालिन दर्शन र लक्ष्य प्राप्त गर्न एउटा क्षेत्रव्यापी क्षमता अभिवृद्धि योजना बनाइनेछ । चुनौतीपूर्ण हुँदै गएको भए पनि महत्वपूर्ण निकायहरूको सहयोगमा CHRDU ले प्रभावकारी काम गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना हुनेछ ।

सुझावहरू

१. राष्ट्रिय WASH सञ्चालक समितिले क्षेत्रको विकास र कार्यान्वयनको अनुगमन र मार्गनिर्देशन गर्दछ । यसलाई राष्ट्रिय WASH समन्वय समितिले सहयोग गर्दछ । सरकारले राजपत्रमा सूचना प्रकाशित गरी उचित संरचना र कामको वर्गीकरणको पहिचान गर्नुपर्छ ।
२. क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले राष्ट्रिय WASH सञ्चालक समिति र राष्ट्रिय WASH समन्वय समितिको सचिवालयको रूपमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्नेछ । क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले क्षेत्रव्यापी विधिलाई संस्थागत गरी पूर्ण राष्ट्रिय WASH योजना निर्माणको वातावरण बनाउने छ ।
३. क्षेत्रव्यापी विधि संस्थापन तर्फ क्षेत्रगत समन्वय र योजना निर्माण गर्ने काम सम्बन्धित नेतृत्वदायी मन्त्रालयको हो । क्षेत्रको समन्वयमा टेवा दिन र सरोकारवालाहरूलाई व्यस्त र सुसूचित राख्न वार्षिक अन्तर्क्रियाको आयोजना प्रस्ताव गरिएको छ ।
४. सहरी विकास मन्त्रालयले खानेपानी वितरण, सरसफाइ र सहरी विकासजस्ता योजना र समन्वयका कार्यहरूको जिम्मा लिएको छ । मुख्य क्षेत्रहरू प्रतिबिम्बित हुने गरी मन्त्रालयकै नाम “खानेपानी, सरसफाइ तथा सहरी विकास मन्त्रालय” राख्नु उपयुक्त हुनसक्छ ।
५. हालसालै आयोजना गरिएको “प्रशिक्षण आवश्यकता आँकलन” (TNA) मा WASH अन्तर्गत पर्याप्त प्रशिक्षण र क्षमता अभिवृद्धिको आवश्यकताको प्रष्ट पहिचान गरिएको छ । उक्त TNAका आधारमा CHRDU लाई WASH क्षेत्रमा नाम चलेको, प्रशंसनीय, उत्कृष्ट र क्षमतावान केन्द्र बनाउन एउटा योजना तयार गर्न आवश्यक हुनेछ ।

प्रगति: राष्ट्रिय WASH नीति र ऐन तयार हुने क्रममा छ, जसले WASH समन्वय समितिहरूको व्यवस्थापन गर्नेछ । क्षेत्रगत विकास योजना पनि विकसित हुने क्रममा छ, जसले क्षेत्रव्यापी विधिको अवधारणा अवलम्बन गर्नेछ । क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले पनि आफ्नो व्यवसायिक योजना तयार गरिरहेको छ । CHRDU लाई नयाँ नाम (NWSSTC) दिइएको छ र WASH क्षेत्रलाई थप विकास गरेर उत्कृष्ट केन्द्र बनाउन रणनीतिक कार्यहरूको विकास गरिएको छ ।

७.२ वित्तीय व्यवस्थापन

परिचय:

WASH क्षेत्र स्वास्थ्य, सामाजिक मर्यादा र विकासका उपायहरूको उत्पत्तिसँग जोडिएको छ । सफा र सुरक्षित वातावरणसँग बाँच्न पाउने अधिकारसँग पनि यसको अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ । यसले स्वच्छ जीवनको मान्यतालाई उच्च प्राथमिकता दिन्छ । तर खाने पानी र सरसफाइ सेवाहरूको मूल्य हुने रयस्तो महत्वको अनुभूति WASH सेवाहरूमा लगानी सहज बनाउने उचित वित्तीय नीतिबाट मात्र गराउन सम्भव छ ।

WASH को वित्तीय अवस्थाको तथ्याङ्क विश्लेषण गर्नु कठिन थियो किनभने या त थोरै मात्र सूचना उपलब्ध थियो, या कुनै अद्यावधिक सूचना नै थिएन । फेरि पनि JSR-II ले क्षेत्रगत वित्तीय अवस्थाको वृहत रूपरेखा कोरेको छ । यो प्राप्त सूचनाको आधारमा तयार भएको हो । सारांशमा भन्दा क्षेत्रगत वित्तीय व्यवस्थापन खानेपानी र सरसफाइको व्यापक राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्ने मान्यताका आधारमा तयार गरिएको हो ।

यति हुँदाहुँदै पनि कतिपय सूचनाहरू उपलब्ध छैनन् । उदाहरणका लागि स्थानीय निकायहरूमा सरसफाइका लागि छुट्याइएको २०% र WASH सेवा कार्यान्वयनको २०% बजेटको सम्बन्धमा कति रकम विनियोजन र खर्च गरियो भन्ने विवरण पाइएको छैन । एउटामात्र कागजातको समीक्षाबाट कार्यक्रमको चाहिए जसरी नीतिगत विनियोजन भएको थियो कि थिएन प्रष्ट भएन ।

वित्तिको चार वर्षमा साना सहर र ग्रामीण WASH मा समुदायिक कोष परिचालनको दर निकै वृद्धि भएको छ । यसैकारण क्षेत्रगत लगानीमा त्यति धेरै खाडल नदेखिएको हो । अझै पनि व्यापक पहुँचको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्त र पूर्वाधारहरूको पुनर्स्थापना, पुनर्निर्माण र विस्तार गर्ने स्रोतको परिपूर्तिका लागि यथेष्ट वित्तीय लगानीको आवश्यकता देखिएको छ । साथै WASH कार्यक्रमहरूको लागि एउटा साभा वित्तीय नीतिको आवश्यकता पनि उत्तिकै छ । साना सहर र ग्रामीण खानेपानीतर्फ सामुदायिक योगदानमा सह-लगानी जस्ता विषयमा एकरूपता देखिए पनि क्षेत्रगत नीतिहरूको कार्यान्वयनतर्फ WASH का अधिकांश कार्यक्रमहरूमा अस्पष्टता छ ।

स्थिति समीक्षा:

सन् २००९ देखि सन् २०१३ सम्मको बजेट र खर्चको समीक्षामा यस क्षेत्रको वास्तविक खर्च केही हदसम्म स्थिर रहेको देखिन्छ । सरकारका WASH सँग सम्बन्धित केन्द्रीय निकायबाहेक अरू मन्त्रालय र विभागहरूले पनि खानेपानी र सरसफाइमा उल्लेख्य वित्तीय योगदान गरेका छन् । उदाहरणका लागि गएको चार वर्षमा शिक्षा विभागले २.४ अर्ब रुपैयाँ ११५०० वटा छात्रा मैत्री शौचालयहरू निर्माण गर्न र ३.२ अर्ब १४८०० वटा सामुदायिक विद्यालयहरू वरिपरिको वातावरण सुधार कार्यक्रमका लागि छुट्याएको देखिन्छ । शिक्षा विभागको अनुमान अनुसार, सामुदायिक विद्यालयहरूमा सन् २०१७ सम्ममा ५० विद्यार्थी बराबर एउटा शौचालयको सर्वमान्य प्रावधान पूरा गर्ने लक्ष्य अनुसार छात्रा-मैत्री शौचालयहरू निर्माण गर्न प्रतिवर्ष ६.६ अर्ब रुपैयाँ विनियोजित हुनुपर्छ । गएको चार वर्षमा शिक्षा विभागले पनि प्रतिवर्ष औसत ४५ करोड रुपैयाँ विनियोजन गरेको देखिन्छ ।

सन् २०१७ सम्ममा खानेपानी र सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्य हाँसिल गर्न जिल्ला स्तरका कार्यक्रमहरूमा प्रतिवर्ष थप ११.२ अर्ब रुपैयाँ आवश्यक पर्छ । त्यस्तै सन् २०१४ देखि २०१७ सम्ममा कूल ४४.५ अर्बवा प्रति वर्ष १४.८ अर्ब रुपैयाँको अनुमानित बजेट चाहिन्छ । उक्त रकमले सुधार कार्यान्वयन, संस्थागत सबलीकरण, व्यवस्थापकीय सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिजस्ता माथिल्लो र मध्यम कोटीका कार्यक्रमहरूको खर्चलाई थेग्न सक्दैन ।

आजको परिवेशमा बजेटको अवस्था अत्यन्त कम, अथवा प्रतिवर्ष ३.६ अर्ब रुपैयाँमात्र छ । त्यसमाथि सो रकममा माथिल्लो स्तरको खानेपानी वितरण, हालको खानेपानी र सरसफाइ सुविधाहरूको पुनर्निर्माण र मर्मत, सुधारका कार्यक्रम, संस्थागत अभिवृद्धि, व्यवस्था सहायताजस्ता पक्षहरूमा हुने लागत समाविष्ट छैन । विश्व बैंकले “दक्षिण एसियामा पूर्वाधारको आवश्यकता पूरा गरी गरिबी घटाउने” विषयमा प्रस्तुत गरेको अध्ययन अनुसार नेपालले खानेपानीको वितरण र सरसफाइको माग पूर्ति गर्न कूल गार्हस्थ उत्पादनबाट कम्तिमा १.५५ लगानी गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

यदि सन् २०१४ सम्म खानेपानी र सरसफाइ क्षेत्रको व्ययको आधारमा प्रतिव्यक्ति लागतको यही मान्यताबाट समग्र पहुँचमा हुने लागतको अनुमान गर्ने हो भने खानेपानीमा पहुँच ९०% र सरसफाइमा ७९% हुनु पर्ने हो । यसरी हेर्दा यस क्षेत्रको लागि आइरहेको वित्तीय सहयोग उल्लेखनीय छ जसको परिणामस्वरूप सेवामा पहुँचको दर बढ्नु पर्ने हो । तर प्रचलित अनुदान र खर्च निश्चित लक्ष्यका गतिविधिहरू सम्पन्न गर्न पर्याप्त छैनन् । यसले WASH क्षेत्रकै मूल लक्ष्यहरूको प्राप्तिमा समस्या ल्याउने छ ।

सिकाइ भ्रमण टोलीहरूले खानेपानी प्रणालीको निर्माणमा अनावश्यक रूपले लामो समय खर्च भइरहेको लगायतका समस्याहरूको पहिचान गरे । यस्तो ढिलाई मुख्यतया: बजेटको अपर्याप्त विनियोजन, सामुदायिक धाराहरू मर्मतका लागि अपर्याप्त र कम, जडान शुल्क र महसुल दरमा विविधता, महसुल नतोकिएको पानीको अभिलेख नराखिएको अवस्था, अनियमिततामा कुनै सजाय नहुने जस्ता कारणले हुने पाइयो । यी सबैको यस क्षेत्रमा स्रोत उपयोगको प्रभावकारीतासँग सोभो सम्बन्ध छ । यद्यपि निजी जडान गर्ने र सोही अनुसार महसुल तिर्ने मागमा वृद्धि भएसँगै क्षेत्रको सुविधा सुधारका लागि अतिरिक्त कोष जम्मा हुने अवसर सिर्जना भएको छ । यसबाहेक बजेटको २०% सरसफाइमा र अर्को २०% खानेपानी सुविधाहरूको निरन्तरताको लागि विनियोजन गर्न स्थानीय निकायहरूलाई अनुरोध गर्न सकिन्छ । यसबाट अतिरिक्त कोष जम्मा गर्न WASH क्षेत्रलाई मद्दत पुग्नेछ ।

सुभावहरू:

१. जिल्लास्तरमा भएका स्रोतहरूको नक्शाङ्कन गरी जिल्लास्तरका कार्यक्रमहरू संचालनका लागि बजेट विनियोजन गर्नुपर्छ । बजेटमा संलग्न नभएका रकमसँग सम्बन्धित समस्याहरूको निवारण गर्न यस्तो नक्शाङ्कनको आवश्यकता पर्दछ । यसमा जिल्ला तथा गाउँ समन्वय समितिहरूलाई जिविस र गाविस स्तरका मुख्य योजनाकार निकाय बनाइनु पर्छ । सरसफाइको राष्ट्रिय लक्ष्य प्राप्तिका लागि वार्षिक ८.४ अर्ब रूपैयाको थप बजेट जिल्ला र गाउँको योजनामा समावेश गर्नुपर्छ ।
२. WASH का वित्तीय गतिविधिहरूको साभाना नीति विकास गर्नुपर्छ । जस अन्तर्गत उच्चस्तरीय खानेपानी वितरण र सरसफाइ सेवाका संरचनाहरूको निर्माण, पुनस्थापना, पुनर्निर्माण र विस्तार गर्ने साथै सेवा नपाएका दुर्गम क्षेत्रका जनसंख्यामा सेवा पुर्याउने योजनाहरू समावेश गरिनु पर्छ ।
३. सरसफाइको क्षेत्र (प्रयोग भइसकेको पानी र ठोस फोहोरमैला) का लागि छुट्टै बजेट व्यवस्थापनको सिफारिस गरिन्छ । यस अनुसार सबै निकायहरूले सरसफाइका आफ्ना कार्यक्रमहरूका लागि छुट्टाछुट्टै बजेट देखाउनु पर्नेछ । खुला दिसामुक्त अवस्थाप्रति उत्प्रेरणा दिन र खुला दिसामुक्त अवस्था र त्यसपछिका कार्यक्रमहरूको लागतको मानकविन्दु मापन गर्नका लागि साभाना नीति र विधिहरू विकास गरिनु पर्छ ।
४. बजेट विनियोजन गर्दा नीतिगत मान्यताहरूमा अडिनु पर्छ । विनियोजित कोषमा नीतिगत स्वीकृति नभईकन क्षेत्रको लगानीको कार्यक्षमता र स्थिरताको ग्यारेन्टी गर्न सकिँदैन । आधारभूत पहुँच ८०% भन्दा माथि देखिएमा सबै निकायहरूले सेवाको स्तर वृद्धि र सुधारमा विनियोजन गर्ने ४०% बजेटका अतिरिक्त, कार्य सुचारूपनाका लागि २०% र सरसफाइमा अर्को २०% छुट्याउने निश्चित गर्नु पर्ने हुन्छ ।
५. व्यवस्था र प्रक्रिया सुधारमा सुधार ल्याउनु पर्छ । खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रमा गरिने लगानीको प्रभावकारीता बढाउन यस क्षेत्रको समग्र वित्तीय प्रणालीको सुधार गरिनु पर्छ । खानेपानी, सरसफाइ र क्षमता अभिवृद्धि कार्यक्रम सम्बन्धी खण्डित तथ्याङ्क साथ विस्तृत प्रतिवेदन तयारीको ढाँचा विकास गरी यसलाई सम्बन्धित मन्त्रालयको बजेट प्रणालीसँग जोड्नु पर्छ । यस क्रममा कुनै स्रोतमा कमी वा दोहोरोपना हुन दिनु हुँदैन ।

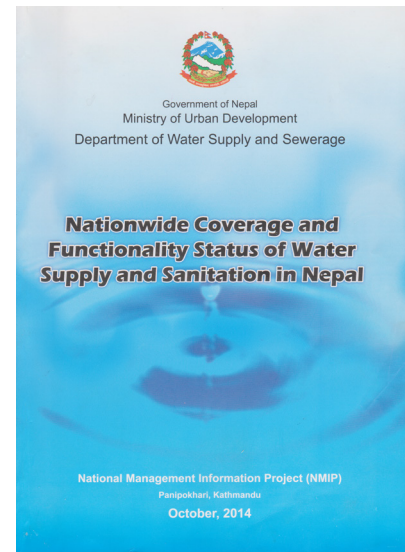
प्रगति: क्षेत्रगत वित्तीय रणनीति विकासका लागि मार्गदर्शक हुने कार्यसम्पादनका शर्तहरू र कार्यसूचीको निर्माण भइसकेको छ ।

७.३ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

परिचय:

खानेपानी र सरसफाइ मानिसलाई जीवित रहन अनि शारीरिक र बौद्धिक विकास ग्रहण गर्न अति नै चाहिने सुविधाहरू हुन्। सुरक्षित र दीगो खानेपानी र सरसफाइमा पहुँच कुनै समुदाय वा एउटा देशको समग्र सामाजिक र आर्थिक विकासका पूर्वशर्तहरू हुन्।

क्षेत्रको विकास, कार्यसम्पादन अनुगमन, योजना र कार्यान्वयनको प्रभावकारीताका लागि उपयुक्त अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली आवश्यक हुन्छ। उपयुक्त सूचक, अनुगमनका विश्वसनीय पद्धति र सूचना प्रणालीहरू अनुगमन तथा मूल्याङ्कन प्रणालीका आधारभूत पक्ष हुन्। नेपालमा विभिन्न निकायहरूले गएको २० वर्षमा खानेपानी र सरसफाइको अवस्थाका विषयमा सर्भेक्षण र अध्ययन गरेका छन्। ती सर्भेक्षणहरू नमूना, विधि र प्रक्रियाका पक्षमा भने सीमित छन्। यस्ता सर्भेक्षणका निष्कर्षमा विविधता छ, जसले कुनै समयक्रममा भएको प्रगतिको प्रवृत्ति भल्काउन र समग्र देशकै प्रगतिको भरपर्दो सूचना उपलब्ध गराउन सकेको छैन।

सन् २००७ मा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले एसियाली विकास बैंक र युनिसेफको सहयोगमा पहुँच र सेवा सुचारूपना समीक्षा गर्ने एउटा देशव्यापी सर्भेक्षण सम्पन्न गर्‍यो। परिणाम स्वरूप अनुगमन र मूल्याङ्कन सम्बन्धी पहिलो दस्तावेज तयार भयो, जसमा देशको खानेपानी र सरसफाइको स्थितिको प्रष्ट चित्र देखियो। यसको प्रतिवेदन सन् २०१०मा तयार गरी क्षेत्रका सरोकारवालाहरू बीच व्यापकरूपमा पुर्‍याइयो।

हाल नेपालको WASH क्षेत्र विस्तारै संक्रमणकालीन अवस्थाबाट बाहिर आँउदैछ। खानेपानी तथा सरसफाइ प्रणालीको योजना, कार्यन्वयन र संचालन निकाय अनुसार फरक छन्। अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणाली पनि प्रायःक्षेत्र वा कार्यक्रम सम्पादनको भन्दा आयोजनाको तहमा सीमित पारिएको पाइन्छ। एउटा संयुक्त अनुगमन र मूल्याङ्कन (प्रक्रिया अनि नतिजामा आधारित) प्रणालीको स्थापना गरिएको छैन। सामान्यतया: क्षेत्रका निकायहरूले आफ्नै खालका अनुगमन र मूल्याङ्कनका विधिहरू अंगालेका छन्। योजना निर्माण, खाकाको तयारी, कार्यान्वयन तथा प्रणाली सञ्चालन क्रमको अभिलेख राख्नका लागि प्रक्रिया अनुगमन पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ। यसबाट प्रणाली निर्माण प्रक्रिया, प्रयुक्त प्रविधि र सम्पन्न कार्यकै गुणस्तर र उपयुक्तता स्पष्ट पार्न सहयोग मिल्छ।

राष्ट्रिय योजना आयोगको सन् २०१३ को राष्ट्रिय अनुगमन तथा मूल्याङ्कन निर्देशिकाजस्ता केही दस्तावेजहरूले क्षेत्रको कार्यसम्पादनसँग अनुगमन र मूल्याङ्कनलाई जोड्ने काम गरेका छन्। अनुगमन र मूल्याङ्कनको प्रक्रियालाई संसोधित र सुत्रवद्ध गर्ने उद्देश्यका साथ प्रकाशित आयोगको यो निर्देशिकाले खासगरी परिणाममुखी अनुगमन र मूल्याङ्कनमा जोड दिएको छ। संरचनाको गुणस्तर वृद्धि गर्ने र खानेपानी र सरसफाइ प्रणालीमा वैधता र दीगोपना कायम गर्नेतर्फ महत्वपूर्ण मानिने प्रक्रियागत अनुगमन व्यवस्थित गर्ने तिर भने खासै ध्यान पुगेको छैन।

स्थिति समीक्षा:

क्षेत्रका नीतिगत दस्तावेजहरू (सरसफाइ नीति, ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ नीति, सरसफाइ गुरुयोजना) ले कार्यक्रमहरूको सशक्त अनुगमन र मूल्याङ्कनको आवश्यकतामा जोड दिएका छन्। अनुगमन र मूल्याङ्कनको आवश्यकतालाई अहिलेका चालु नीतिहरूको कार्यक्षमताको आधारमा क्षेत्रगत दक्षता अभिवृद्धि इकाइले मस्यौदा गरिरहेको छ। यो एनमा प्रकाश पारिने छ।

सन् २०११ को पहिलो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाले खानेपानीको सेवामा पहुँच, पानीको गुणस्तर, परिमाण, प्रणालीहरूको सुचारूपना, प्रतिव्यक्ति लगानी, समता, सरसफाइ सेवामा पहुँच, लैङ्गिक तथा समुदायमुखी व्यवस्थापन आदि पक्षहरूका मापनका लागि नौवटा सूचकहरू सुत्रवद्ध गरेको छ। ती सूचकका विशेषताहरूलाई ऋच्छ्र नाम दिइएको छ, जसको विस्तृत रूप स्पष्ट (Clear), भरपर्दो (Reliable), किफायती (Economic), पर्याप्त (Adequate) र मापनयोग्य (Measurable) भन्ने हुन्छ। सूचकहरूको कार्यान्वयन पनि केही हदसम्म अभ्यास गरिएको छ। तिनीहरूको समीक्षा र परिमार्जन गरी अझ स्पष्ट र व्यवहारिक बनाउनुपर्ने आवश्यकता भने छ।

खानेपानी र सरसफाइ सेवाका वैध तथ्याङ्कहरू बाहिर ल्याउन खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले सन् २००७ मा राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना परियोजना मार्फत् सेवामा पहुँच र सेवाको सुचारूपना विषयमा राष्ट्रव्यापी सर्भेक्षण गर्‍यो । सेवामा पहुँच र प्रणालीहरूको सुचारूपनाका क्षेत्रगत थप सूचनाहरू व्यवस्थापन सूचना प्रणालीका लागि संकलन र प्रकाशन गर्नु सर्भेक्षणको मुख्य उद्देश्य थियो । यो नेपालका ५८ नगरपालिकाका ३६०३८ वडाहरू र ३८१५ गाविसमा संचालित पहिलो राष्ट्रव्यापी सर्भेक्षण हो । यसको प्रतिवेदन सन् २०१० मा प्रकाशित भयो । त्यसैगरी खानेपानी तथा ढलनिकास विभागको राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना आयोजना शाखाले सन् २०११-२०१२ मा संकलित सेवामा पहुँच र खानेपानी र सरसफाइको अवस्थाको तथ्याङ्कलाई अद्यावधिक गर्ने काम गर्‍यो । यो तथ्याङ्कले खानेपानी वितरणमा पहुँच ८१.३% देखि ८०.४% मा झरेको देखायो । सरसफाइमा पहुँच भने ४३%५ बाट ५५.७६% सम्म पुगेको देखायो ।

क्षेत्रको कार्यसम्पादन र दक्षता सुधार गर्न तत्कालिन भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय (MoPPW)ले योजना, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन महाशाखा अन्तर्गत ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ अनुगमन तथा मूल्याङ्कन इकाइको स्थापना गर्‍यो । क्षेत्रको समग्र कार्यसम्पादनको अनुगमन गर्नु, भावी लगानी आकर्षण गर्न क्षेत्रको तथ्यपरक स्वरूप स्थापित गर्नु साथै कम खर्चिलो र दीगो ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा विस्तारका उत्कृष्ट अभ्यासहरूको प्रचार-प्रसार गर्नु उक्त इकाइको मूल उद्देश्य रहेको छ । तर जनशक्तिको कमीका कारण अनुगमन र मूल्याङ्कनको यो पूर्वाधार सुचारू छैन । साथै यसले कुनै ठोस क्षेत्रगत प्रतिवेदन निकाल्न सकेको छैन ।

संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाको अवधिमा अनुगमन र मूल्याङ्कन उप-शिर्षक सिर्जना गरी अन्तर-विषयात्मक कार्यसमूहहरू अन्तर्गत राखियो । ती समूहहरूले सघन छलफलपछि नौ वटा CREAM सूचकहरूको समीक्षा गरी क्षेत्रगत कार्यसम्पादनको नियमित अनुगमनको आधारका रूपमा सिफारिश गरे । पहिलो क्षेत्रगत समीक्षा (२०११) मूलतः कार्यक्षमता अनुगमनमा केन्द्रित थियो । यसले NMIP लाई क्षेत्रगत तथ्याङ्कको प्राथमिक स्रोतको रूपमा विकास र प्रयोग गर्ने सहमति स्थापित गरेको थियो ।

सुझावहरू:

१. सहरी विकास मन्त्रालय र खानेपानी तथा ढलनिकास विभागमा अवस्थित WASH को वेभमा आधारित MIS/DSS प्रणालीको संसोधन र समायोजन गरी सुचारू गर्ने र यस प्रणालीलाई तथ्यमा आधारित योजना निर्माण र स्रोत परिचालन संयन्त्रहरूमा उपयोग गर्ने ।
२. संलग्न साभ्ना क्षेत्रगत सूचकहरूमा सहमती गरी सहरी र ग्रामीण उपक्षेत्रहरूमा कार्यान्वयन गर्ने गराउने ।
३. संसोधित कार्यसूची अनुसार केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागको परामर्श, क्षेत्रगत निकायहरूसँगको सहकार्य र जिल्ला WASH समन्वय समितिको नेतृत्वमा सेवामा पहुँच तथा सेवा सुचारूपना सम्बन्धी सर्भेक्षण सञ्चालन गर्ने ।
४. स्थानीय स्वशासन ऐनमा उल्लेखित सहभागीतामूलक योजना प्रक्रियामा आधारित भई सम्पूर्ण क्षेत्रगत सरोकारवालाहरूले जिल्ला स्तरसम्म लागू गर्ने खालको योजना निर्माण, अनुगमन र समीक्षाको लागि एउटा क्षेत्रगत क्यालेन्डर तयार गर्ने ।
५. WASH -M/V/D/R - CC) सचिवालयले क्षेत्रको नियमित अनुगमन, मूल्याङ्कन, दस्तावेज निर्माण, प्रतिवेदन लेखन र सूचना सम्प्रेषण प्रणालीका लागि जिम्मेवार र जवाफदेही जनशक्ति नियुक्ति गर्ने ।

७.४ सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना

परिचय:

खानेपानी वितरण र सरसफाइ प्रणालीको सुचारूपना र दीगोपना भन्नाले किरायाती लागतमा दिइएको सेवाको निरन्तरता मान्न सकिन्छ। उपभोक्ता समितिहरूको संस्थागत, प्राविधिक र वित्तीय क्षमता, लक्ष्यको प्राप्तिका लागि स्पष्ट सोच र सूचकहरूमा आधारित नतिजा दीगो पनाका लागि आवश्यक छन्। स्तरीय परिचालन प्रक्रिया, सावधानी र मर्मतका अवधारणाका बारेमा आयोजना संचालकमा यथेष्ट ज्ञान हुनु आवश्यक छ। महसुल तोकदा सबै प्रकारका लागतलाई समेट्नु पर्छ। सरकारले समुदायका आर्थिक वातावरणीय र सामाजिक पक्षहरूको आधारमा सहायता विस्तार गर्नु पर्ने हुन्छ। राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना परियोजनाको तथ्यांकले देखाए अनुसार उपभोक्ता समितिहरूको लापरवाही र प्राविधिक एवं वित्तीय अक्षमताको कारणले नेपालमा

खानेपानी वितरण प्रणालीमा सुधारको आवश्यकता परिरहन्छ।

आयोजना सुचारूपनाको प्रत्याभूतिका लागि सम्बन्धित जिल्ला, देशी-विदेशी गैरसरकारी संस्था, दाता, नागरिक समाजका निकाय आदिले प्रयासका सङ्ख्या र आवृत्तिको निरन्तर अवलोकन गरिरहेका भए पनि योजनाहरूको सुचारूपनामा खासै परिवर्तन देखिंदैन। चालु ३८,००० योजनाहरूमध्ये १८% मा कुनै प्रगति देखिंदैन (NMIP, २०११)। तर मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा भने जिल्ला स्तरमा केही राम्रा प्रयासहरू भइरहेको देखिन्छ।

वितेका तीन वर्षमा WASH क्षेत्रसँग सम्बन्धित नीति र रणनीतिहरूमा खासै परिवर्तन ल्याइएको छैन। खानेपानी सेवाहरूको सुचारूपनाको मुख्य बाधक नीतिहरूको गुणस्तरभन्दा पनि तिनीहरूको पालनामा देखाइएको लापरवाही हो। मुख्य सरोकारवालाहरूले मौजुदा नियमहरूको पालनामात्र गरिदिए बन्द भएका वा राम्रोसित नचलेका योजनाहरूको संख्या निकै नै कम हुनसक्थ्यो।

मौजुदा नीति नियमहरूमा मुख्य सरोकारवालाका भूमिका र जिम्मेवारीहरूको राम्रो परिभाषा र व्याख्या गरिएको छ। नेतृत्व, निर्णय लिने साहस, जिम्मेवारी बाँडफाँड र नतिजाकेन्द्रित व्यवस्थापन नै खास कमजोर देखिएका पक्षहरू हुन्। एकहजार जनाभन्दा कम र त्योभन्दा बढी उपभोक्तालाई सेवा दिइरहेका खानेपानी आयोजनाहरूको जिम्मेवारी संस्थागतरूपले नै अलग-अलग पार्ने काम अहिलेसम्म भएको छैन। समाधान नभइसकेको मुख्य समस्या यो पनि हो।

स्थिति समीक्षा:

पहिलो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाको क्रममा तत्कालीन विषयगत कार्यसमूहहरूले मे २०११ मा गरेको स्थिति समीक्षामा देखिएजस्तै हाल देशभर संचालित लगभग ४१,००० खानेपानीका योजनाहरूमध्ये आधाजसो आंशिक वा पूर्णरूपले काम नगर्ने अवस्थामा छन्। यसबाट जनसङ्ख्याको महत्वपूर्ण अंश परिमाण, विश्वसनीयता, पहुँच र गुणस्तरका दृष्टिकोणले खानेपानीको आधारभूत सेवाबाट वञ्चित हुन्छन्। यसबाट हुने नराम्रो परिणाम खासगरी महिला र सीमान्तिकृत समुदायहरूले भोगिरहेका हुन्छन्। विषयगत कार्य समूहहरूले सीमित समयभित्र गर्न सकेको मूल्याङ्कनको आधारमा हेर्दा खानेपानी वितरणको समग्र सेवा प्रदायक (नियामक, दाता, कार्यन्वयनकर्ता, सञ्चालक र उपभोक्ता)को कार्सम्पादनमा उल्लेख्य सुधार भएको छैन। खानेपानी योजनाहरूको निराशाजनक प्रस्तुतिका विभिन्न कारक तत्वहरूको स्पष्ट व्याख्या डिसेम्बर २०१० को कार्य सुचारूपना स्थिति दस्तावेजमा गरिएको छ। अधिकांश कारकहरू संस्थापन, सहभागीता, उत्तदायीत्वबोध र पारदर्शितामा देखिने कमजोरीसँग सम्बन्धित छन्। यस्ता कारणहरू, अन्य विविध विषय र सुझाव सहित सन् २०१०-२०११ मा तयार पारिएको स्थिति समीक्षा अभ्रै पनि मान्य छ।

बिग्रैदै गएका आयोजनाहरूको मर्मत-सम्भार तथा पुनस्थापनामा लगानी गर्नुभन्दा पहिले खानेपानी सेवा प्रदायकहरूका कमजोर कार्यसम्पादनका व्यावस्थापकीय कारणहरूलाई सम्बोधन गरिनु पर्छ। व्यवस्थापकीय त्रुटीहरूको प्रभावकारी समाधान नखोजेसम्म भरखर मर्मत र पुनस्थापना गरिएका आयोजनाहरू फेरि पनि बिग्रन सक्ने सम्भावनालाई नकार्न मिल्दैन। नयाँ योजनाहरूमा पनि सोही समस्याहरूको पुनरावृत्ति रोक्नु पर्छ। यसका लागि निर्णय, सहभागीतामूलक योजना, ढाँचा तथा पूर्वाधार निर्माण अनि सुपरीवेक्षण, स्थानीय क्षमता अभिवृद्धि र गुणस्तर प्रत्याभूति सम्बन्धी नीति, नियम र निर्देशिकाहरूको पूर्ण पालना हुने वातावरण सिर्जना हुनुपर्छ।

खानेपानी वितरणको कमजोर कार्यक्षमता र अपर्याप्त रअसुरक्षित खानेपानीले स्वभावतः सुधारिएको सरसफाइ र स्वच्छताको दीगोपनामा असर पाउँछ। साथै शौचालय सफा गर्ने र हात धुने जस्ता सामान्य तर महत्वपूर्ण कृयाकलापहरूको अवलम्बन कम हुन गई स्वास्थ्यका सम्भावित लाभहरूबाट उपभोक्ताहरू वञ्चित हुन जान्छन्।

एसएनभी (SNV) नेपालले मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रका केही जिल्लाहरूमा WASH सेवाको नक्शाङ्कन शुरू गरेको छ। यसले हरेक योजनाका सूचनाहरू प्रदान गर्दछ। ती आयोजनाहरूको सुचारू स्थितिमा सुधार गर्न तथ्य र बजेट विनियो जनका आधारमा यथासक्य एउटा कार्यमूलक योजना निर्माण गर्न सकिन्छ। यद्यपि त्यसपछि पनि अवस्थामा सुधार नआउन सक्छ, जबसम्म जिल्लास्तरमै प्राविधिक, सामाजिक र वित्तीय सहयोग सहित यस्ता आयोजनाहरूको रेखदेख गर्ने संरचना बन्दैन। यस्तो रेखदेख बिनाको अवस्थामै खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिहरू असफल भएका छन्। त्यसकारण ती जिल्लाहरूमा उपभोक्ता समितिहरूको संस्थागत सहयोग गृहको रूपमा एसएनभीले निर्माणपर्यन्त सहयोग इकाइको स्थापना गरेको छ। त्यसैगरी आयोजनाहरूको सुचारू स्थितिमा सुधार गर्न हेल्पेटास नेपालले राम्रा अभ्यासहरूको थालनी गरेको छ। खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघले पनि देशका ५६ जिल्लाहरूमा फैलिएको सञ्जालमार्फत उपभोक्ता समितिहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिरहेको छ।

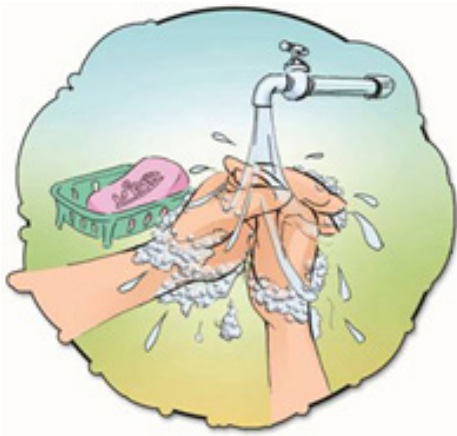
सुझावहरू:

१. आधारभूत पक्षहरू समेटिएको कुराको प्रत्याभूति हुनुपर्छ। मापदण्ड र नियमहरूमा स्पष्टता हुनुपर्छ। नियम र मापदण्डहरू पालना हुनुपर्छ। न्यूनतम कार्यक्षमता कायम गरिनुपर्छ। कार्यसम्पादन नराप्नो गर्नेहरूलाई अख्तियार प्रयोग गरी कारवाही गर्न सक्नुपर्छ।
२. जिल्लाका सरसफाइ, कार्यसुचारूपना र परियोजना सुधारसम्बन्धी योजनाहरूलाई संलग्न गरी जिल्ला WASH योजना निर्माण गर्नुपर्छ।
३. नेपालका सबै जिल्लामा निर्माणपर्यन्त सहयोग इकाइको स्थापना गरी यसलाई सबै सरोकारवालाहरूको मूल संस्थाको रूपमा विकास गर्न जरुरी छ।
४. बन्द भएका आयोजनाहरूको पुनरुत्थानको लागि जिल्ला परियोजना सुधार योजनाको आधारमा लगानीसम्बन्धी निर्णयका मापदण्डहरू तयार गरिनु पर्छ।
५. चालु परियोजनाहरूलाई सुचारू राख्न तथा WASH को २०% अनुदान उपयोग गर्नतर्फ सेवा सुचारूपना र दीगोपना सम्बन्धी निर्देशिका तयार गरी लागू गर्नुपर्छ।
६. वैकल्पिक प्राविधिक सेवाहरू प्रदान गर्नुपर्छ र घरघरको सेवा जडानलाई बढाउनु पर्छ।

प्रगति: केही जिल्लाहरूमा जिल्ला WASH योजना निर्माणको थालनी भएको छ। पाईपबाट खानेपानी वितरण गर्ने वितरकहरूको लगातार मानकबिन्दु मापन भइरहेको छ। जम्मा १०७ वितरकहरू यो प्रक्रियामा सामेल भएका छन्। जम्मा ६३ वितरकहरू समाविष्ट दोश्रो तथ्याङ्क किताब सन् २०१५ मा प्रकाशित हुँदैछ।

७.५ सरसफाइ तथा स्वच्छता

परिचय:

सरसफाइ जीवनको आधार हो । सुधारिएको सरसफाइले मात्र सुरक्षित जीवन सम्भव छ । तर धेरै मानिसहरू यो आधारभूत आवश्यकताबाट वञ्चित छन् । उपयुक्त सरसफाइको सेवामा पहुँचको अभावले मानिसको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ । खस्केको स्वास्थ्यले विकासका कार्य र गरीब निवारणमा पनि बाधा पुऱ्याउँछ । सरसफाइ फोहरको सम्पर्कबाट टाढा रही स्वास्थ्यलाभ गर्ने प्रमुख माध्यम हो ।

सरसफाइमा पहुँचको अवस्था, असमानता, चालु सरसफाइ अभियान, विद्यालयको सरसफाइ, सहरी सरसफाइ आदिको प्रवृत्तिको रूपरेखा अनि नेपालमा सरसफाइ र स्वच्छताको क्षेत्रमा व्याप्त उत्कृष्ट अभ्यासहरूको सार प्रस्तुत गर्नु स्थिति पत्रको उद्देश्य रहेको छ । स्थिति पत्रको अर्को उद्देश्य अपूर्णता पहिचान गर्ने छरितो नीतिगत समीक्षा प्रस्तुत गर्ने हो । यसका साथै पाँचै विकास क्षेत्रको सिकाइ भ्रमणका क्रममा विषयगत कार्यसमूहहरूले देखेका र सिकेका विषयहरूको सारांश पत्रमा समाविष्ट छ ।

नेपालले सन् २०१७ भित्र सरसफाइ सेवामा व्यापक पहुँच ग्रहण गर्ने लक्ष्य लिएको छ । सन् २०१५ सम्म ८०% र २०१७ सम्ममा १००% सुधारिएको सरसफाइमा पहुँच हाँसिल गर्ने नेपाल सरकारको योजना रहेको छ । सन् २००० र २०१४ को विचमा नेपालको सरसफाइमा पहुँच तात्त्विकरूपले वृद्धि भएको छ । चौध वर्षको अवधिको उक्त वृद्धि ३०% देखि ७०% सम्म भएको हो । खुला दिसामुक्त अभियानको सफलतासँगै सरसफाइ र स्वच्छतामा भएको यो राम्रो उपलब्धीका बावजुद अहिलेको उपलब्धीलाई देशभर, जिल्ला-जिल्ला, पर्यावरणीय क्षेत्र, ग्रामीण र सहरी समुदाय र सबै तप्काका जनतामा पुऱ्याउन, दीगो पार्न र गति दिनतर्फ चुनौतीहरू व्याप्त छन् । सरसफाइ र स्वच्छता गुरुयोजनाको स्थानीयकरण, वृहत बहस र प्रचारका लागि राष्ट्रिय र जिल्ला स्तरका सरसफाइ सम्मेलन आयोजना, विभिन्न तहका समन्वय समितिहरूको सशक्तिकरण साथै खुला दिसामुक्त कार्यक्रमको अगुवाइतर्फ भने उत्साहप्रद वातावरणको सिर्जना भएको छ ।

ग्रामीण खानेपानी वितरण तथा सरसफाइ राष्ट्रिय नीति तथा रणनीतिक कार्ययोजना (२००४), सरसफाइ र स्वच्छता गुरु योजना (२०११), द्रुत सहश्रवादी विकास लक्ष्य ढाँचा (२०१३) आदि ग्रामीण सरसफाइका मुख्य नीतिगत व्यवस्थाहरू हुन् । बहुसंख्यक स्थानीय निकाय र जिल्ला, नगर र गाउँ स्तरका WASH समन्वय समितिहरूसँग पनि क्षेत्रगत नीति नियमहरू सम्बन्धी सीमित सूचना उपलब्ध छन् । विभिन्न नीति, रणनीति र कार्ययोजनाहरू अस्तित्वमा भए पनि क्षेत्रमा तिनीहरूको निर्देशनात्मक भूमिका सशक्त पार्नु र सरोकारवाला निकायलाई राष्ट्रिय नीति र रणनीतिप्रति वफादार बनाउनु आवश्यक छ । फितलो नियमनले सरसफाइका आयोजनाहरूको कार्यान्वयनका आधारशीला राष्ट्रिय नीति र रणनीतिका शर्तहरू स्थापना गर्ने काममा लापरवाहीको आधार प्रदान गर्छ ।

स्थिति समीक्षा:

सन् २०११ मा पहिलो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाले सरसफाइ र स्वच्छताका बारेमा पाँच विभिन्न सङ्कल्पहरू तयार गरेको थियो । संकल्पहरूमध्ये गुरुयोजना निर्माणको निर्णयले सम्पूर्ण विकास साभेदार, स्थानीय निकाय, नागरिक समाज र अन्य सरोकारवालालाई २५% जनतालाई खुला दिसामुक्त अवस्था हाँसिल गर्नेतर्फ परिचालित गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्यो । तदनुसार अधिकांश जिल्ला, गाविस र नगरपालिकाहरूले आ-आफ्ना खुला दिसामुक्त रणनीतिहरूको विकास गरे । अहिले खुला दिसामुक्त घोषित अधिकांश नगरपालिका र जिल्लाहरू खुला दिसामुक्त अवस्थाबाट पूर्ण सरसफाइको स्थितिसम्बन्धी रणनीतिहरू विकास गर्दैछन् ।

सन् २०१३ मा नेपालमा आयोजित सरसफाइको पाचौँ दक्षिण एसियाली सम्मेलन (SACOSAN V) ले सदस्य राष्ट्रहरूबाट विशेष प्रतिवद्धता खोजेको छ । यस अनुसार सदस्य राष्ट्रहरूले समाजका सबै अंगहरूको मूलप्रवाहीकरण, यथेष्ट स्रोत खुलेको राष्ट्रिय तथा उप-राष्ट्रिय योजनाको विकास र कार्यान्वयन साथै ग्रामीण र सहरी क्षेत्रका सरसफाइका सेवाहरूको दीगो विकासको प्रत्याभूति दिनु पर्नेछ । फलस्वरूप नेपालले एक वृहत कार्ययोजना विकास गरेको छ, जसमा यथेष्ट बजेट, जनशक्ति र संस्थागत संरचनाको प्रतिवद्धता अनि सरकार, विकास साभेदार, नागरिक समाज र गैरसरकारी संस्थाहरूको समन्वयको आवश्यकता रहेको स्पष्ट पारिएको छ ।

नेपालले हालैका वर्षहरूमा सुधारिएको सरसफाइ सेवाको पहुँचमा उल्लेखनीय प्रगति हाँसिल गरेको भएता पनि अहिलेकै प्रवृत्ति निरन्तर रहने हो भनेसन् २०१५मा ८०% को लक्ष्य पूरा गर्न कठिन देखिन्छ। यसबाहेक विभिन्न सामाजिक समूह र भौगोलिक क्षेत्र, ग्रामीण र सहरी स्थानहरूमा सरसफाइको पहुँचमा ठूलो असमानता रहेको छ। अबै पनि तराइका आठ घना जनसंख्या भएका जिल्लाहरूमा सरसफाइ सेवामा पहुँच ३०% भन्दा तल छ, जो राष्ट्रिय औसतभन्दा धेरै कम हो।

भुपडी र सुकुम्बासी बस्ती लगायतका सहरी गरीबहरूका आवश्यकताहरू पूरा गर्ने उपयुक्त प्रविधिको कमी सहरकेन्द्रित सरसफाइका मुद्दाहरूमध्ये एक हो। अपर्याप्त सार्वजनिक शौचालय सुविधा साथै भएकाहरूको फितलो सञ्चालन र मर्मत सम्भार अर्को जल्दो बल्दो समस्या हो। अप्रशोधित दिसा अनि ठोस र तरल फोहरमैला जथाभावी पन्छाउने चलन पनि खुला दिसामुक्त अवस्थाको लक्ष्यमा चुनौती बनेको छ। फितलो अनुगमन तथा नियन्त्रण संयन्त्रको अतिरिक्त खुला दिसामुक्त अवस्थालाई दीगो राख्ने स्थानीय स्तरका नियम र मान्यताको अभावले उत्तिकै समस्या थपेको छ।

हालका वर्षहरूमा नेपालमा क्षेत्रगत उत्प्रेरणा, सरसफाइ बजारीकरण रणनीति, सीमाना वरपर सरसफाइ, राष्ट्रिय, केन्द्रीय, जिल्ला र गाविस तहमा सरसफाइ सम्मेलन, सरसफाइमा नमूना जिल्लाको मान्यता, कार्यसम्पादनका लागि सहकार्य, विद्यालयको नेतृत्वमा सरसफाइ र निजी तथा सार्वजनिक निकायबीच साभेदारीजस्ता सिर्जनात्मक पद्धतिहरूको विकास भएको छ। पाँचै विकास क्षेत्रमा भ्रमण गरेका सिकाइ टोलीहरूले क्षेत्रसम्बन्धी केही महत्वपूर्ण सूचनाहरू संकलन गरेका छन्। सरसफाइसम्बन्धी योजनाहरू उपलब्ध भएको तर खानेपानीसम्बन्धी स्पष्ट योजनाको अभाव भएको निष्कर्ष सिकाइ टोलीहरूको छ। त्यसैगरी खुला दिसामुक्त अभियानका सामाजिक नियम र मान्यताहरू प्रभावकारी भएको तर खुला दिसामुक्ति पछिको अवस्थसम्बन्धी मान्यताहरू कम प्रभावकारी अथवा प्रभावहीन रहेको देखिएको छ। खुला दिसामुक्त अभियानमा सरोकारवाला र कार्यक्रमहरू केन्द्रित भएकाले सहरी ठोस, तरल तथा औद्योगिक फोहर व्यवस्थापन ओभरलमा परेको छ। खुला दिसामुक्त जिल्ला र गाविसहरूमा यस अवस्था पछिका रणनीति र योजनाहरू छैनन्। मध्यपश्चिम र सुदूरपश्चिम क्षेत्रमा छाउपडी प्रथाका कारण महिनावारीको बेला महिलाहरूले शौचालय प्रयोग गर्न पाउँदैनन्। यसले गाउँको खुला दिसामुक्त अवस्थाको दीगोपनालाई चुनौती दिएको छ।

सुझावहरू:

१. सेवामा कम पहुँच भएका जिल्लाहरूमा खुला दिसामुक्त क्षेत्र अभ्यासलाई सामाजिक मान्यताको रूपमा विकास गर्न जोड दिने।
२. WASH मा स्वास्थ्य क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिई सरोकारवालाहरूको सहभागीता सशक्त पार्न बहु-क्षेत्रगत सहकार्य बढाउने।
३. सहरी सरसफाइ र स्वच्छतामा केन्द्रित रही WASH समन्वय समितिहरूलाई संस्थागत गर्ने र सरसफाइ रणनीतिक योजना सुत्रबद्ध गर्ने।
४. जीवनोपयोगी सीप विकास गर्ने सफ्टवेयरहरूको प्रयोगका साथ वालवालिकाहरूलाई परिवर्तनका संवाहकका रूपमा परिचालन गर्दै विद्यालयमा WASH कार्यक्रमलाई सशक्त लागू गर्ने।
५. उचित अभिलेख र ज्ञान व्यवस्थापनलाई बलियो पार्ने।
६. पूर्ण सरसफाइ र खुला दिसामुक्त अभियानलाई शुरूवातदेखि नै सशक्त र सघन बनाउने।
७. स्थानीय सरोकारवालाहरू र ढक्कन समन्वय समितिहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी WASH रणनीतिक योजनाको निर्माणलाई संस्थागत गर्ने।

प्रगति: जिल्लास्तरमै खुला दिसामुक्त क्षेत्रको अभ्यासलाई सामाजिक मूल्य-मान्यताको रूपमा लिइएको छ। खुला दिसामुक्त अवस्था पछिको सन्दर्भमा एउटा सम्मेलन आयोजना गरी राष्ट्रिय निर्देशिका निर्माण गर्ने तयारी भइरहेको छ।

७.६ खानेपानी गुणस्तर

परिचय:

सुरक्षित खानेपानीमा पहुँचलाई राष्ट्रिय, क्षेत्रीय र स्थानीय तहमै स्वास्थ्य र विकासको महत्वपूर्ण तत्वको रूपमा लिइन्छ। हैजा, भाडापखाला जस्ता पानीजन्य संक्रमणहरूका कारण विकासशील देशमा स्रोतको अत्याधिक खर्च भइरहेको छ। विश्वभरिमा करीब ८८% मृत्यु असुरक्षित खानेपानी अनि अपर्याप्त सरसफाइ र स्वच्छताको कारणले हुने गरेको छ। यस अनुसार प्रतिवर्ष १९ लाख मानिसहरूको मृत्यु हुने गरेको देखिन्छ। मर्नेहरू मध्येका बहुसंख्यक, खासगरी पाँचवर्ष मुनिका बालबालिकालाई, बचाउन सकिन्थ्यो। विश्वमै निमोनियापछि भाडापखाला पाँच वर्षमुनिका बालकहरूको मृत्युको ठूलो कारक हो। व्याक्टेरिया, भाइरस, प्रोटोजोआ आदिबाट प्रदूषित खानेपानी भाडापखाला संक्रमणको मुख्य माध्यम हो। यसर्थ सुरक्षित खानेपानीमा पहुँच स्वास्थ्यको आधार हो, मानव अधिकार अनि प्रभावकारी स्वास्थ्य नीतिको नैसर्गिक पक्ष हो।

विगत एक दशकयता नेपालमा खानेपानीको पहुँचमा तात्त्विक वृद्धि भएको छ। तर आपूर्ति गरिएको खानेपानीको गुणस्तर र आपूर्ति प्रणालीको दीगोपना अबै चुनौतीपूर्ण छन्। सुव्यवस्थित पाईप प्रणालीबाट वितरित भए पनि पानी सधैंजसो असुरक्षित नै हुन्छ। प्रशोधित र सुरक्षित पानीमा पनि वितरणको क्रममा प्रदूषण हुने सम्भावना रहन्छ। यसैकारण नेपालमा प्रशोधित पानीको पहुँचमा भएको वृद्धिको बावजुद भाडापखाला र हैजाजस्ता महामारीका घटनाहरूमा कमी नआएको हो। अध्ययनका अनुसार अनुचित प्रयोग र संग्रहणका कारण पानी घरैमा पनि प्रदूषित हुनजान्छ। खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले दिएको जानकारी अनुसार नेपालमा १२% देखि १५% मानिसहरूलाईमात्र प्रशोधित पानीमा पहुँच छ। तथापि प्रचलित खानेपानी प्रशोधनशालाहरूको अवस्थाको गहन अध्ययन भएको पाइँदैन। सहरकेन्द्रित केही अध्ययनले देखाएको तथाङ्क अनुसार अधिकांश प्रशोधनशालाहरूको व्यवस्थापन नै विजोगको छ, त्यसैले प्रशोधन गरिएको पानीको स्तर पनि हुनपर्ने जति छैन। यसबाहेक संचालन तथाङ्कको उचित अभिलेख र प्रचारप्रसार भएको छैन। प्रशोधन गरेको खानेपानीको गुणस्तर वर्षायाममा खस्केर जान्छ, र पिउन लायकसम्म रहँदैन। खानेपानी सुरक्षा योजना, गुणस्तर सुपरीवेक्षण प्रणाली र नियमित गुणस्तर अनुगमन सुविधाहरू खानेपानीको गुणस्तर सुधार र सुरक्षा प्रत्याभूतिका महत्वपूर्ण पक्षहरू हुन्। जनचेतना र उपभोक्ता समितिको कार्यक्षमता आधारभूत कुराहरू हुन्।

स्थिति पत्रहरूमा वास्तविक अवस्थाको समीक्षा गरी कार्यान्वयनका लागि सुझाव र कार्ययोजनाहरू तयार गरिएको छ।

स्थिति समीक्षा:

राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड र कार्यान्वयन निर्देशिकाका अनुसार सम्पूर्ण सेवा प्रदायक निकायहरूले गुणस्तरको राष्ट्रिय मापदण्ड पूरा गरेर पाँच वर्षभित्र (अथवा सन् २०१० को अन्त्यसम्ममा) १० हजार जनाभन्दा ठूलो जनसङ्ख्यालाई सेवा पुऱ्याउने सहरी खानेपानी योजना वा साना सहर आयोजना लागू गरिनु पर्ने थियो। उक्त समयवधि गुजिसक्यो, तर मापदण्ड अवलम्बनको समीक्षातर्फ कुनै प्रगति वा अनुगमन संयन्त्र स्थापित भएको छैन।

त्यसैगरी राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डले १० हजार जनाभन्दा सानो जनसङ्ख्याको उपभोक्ता भएको र पानीजन्य रोगको जोखिम भएका नयाँ र पुराना खानेपानी आयोजनाहरूलाई पानीको गुणस्तर अनिवार्य सुधार गर्न निर्देशन दिएको छ। साथै यो मापदण्डले जिल्ला सदरमुकाममा सेवा दिने परियोजनाहरूले सुरक्षित पानीको प्रत्याभूतिका लागि गुणस्तर सुधार कार्यक्रमहरूको विकास गर्नु अनिवार्य रहेको जनाएको छ। खानेपानी गुणस्तर निरीक्षण निर्देशिका स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय अन्तर्गत तयारीको क्रममा रहेको छ, तर त्यसमा उल्लेखनीय प्रगति भएको पाइँदैन।

खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड २०६२ को अनुमोदनपछि खानेपानीको गुणस्तर सुधार प्रयासहरूको आरम्भ भएको छ। तर यो पनि खासै उत्साहप्रद छैन। त्यसपछि नेपाल सरकार खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले ६५ वटा प्रशोधन केन्द्रको निर्माणमा

सहयोग गरिसकेको छ । विभाग अन्तर्गत अहिले ५७ वटा गुणस्तर सुधार परियोजनाहरू निर्माणाधिन छन् । यस अतिरिक्त, चालु र निर्माण सम्पन्न भइसकेका साना सहर खानेपानी तथा सरसफाइका आयोजनाहरूले पनि विभिन्न प्रशोधन प्रविधि र तरिकाहरूको प्रयोग गरी विश्व स्वास्थ्य संगठनको खानेपानी गुणस्तर निर्देशिका अनुसारको गुणस्तर प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएका छन् । तर वास्तविकता के हो भने प्रशोधित भनिएको पानीको नियमित अनुगमन र परीक्षण भएन भने उक्त पानी प्रयोगको लागि सुरक्षित छ कि छैन कसैले भन्न सक्दैन ।

नेपाल जनसांख्यिक सर्भेक्षण (२०११) मा उल्लेख भए अनुसार ८२.२% परिवारहरू कुनै प्रकारको प्रशोधनविना पानीको प्रयोग गरिरहेका छन् । सेरामिक वा बालुवायुक्त फिल्टरको प्रयोग, पानी उमाल्नु आदि घरेलु प्रशोधन पद्धतिका प्रचलित उदाहरणहरू हुन् । ग्रामीण क्षेत्रमा प्रशोधित पानी प्रयोग गर्ने परिवारहरूको सङ्ख्या सहरी क्षेत्रको तुलनामा अत्यन्तै कम छ । जस्तै, २०.९% सहरी परिवारको तुलनामा ६.५% ग्रामीण परिवारले मात्र पानी उमालेर पिउँछन् भने ३४.३% सहरी तुलनामा ६.३ ग्रामीण परिवारले फिल्टरको प्रयोग गर्छन् ।

हालका वर्षहरूमा काठमाडौँ लगायत अरू सहरहरूमा प्याक गरेको, बोतलमा राखेको वा ट्याङ्करले वितरण गरेको पानी उपभोग गर्ने चलन बढेको छ । खाद्य प्रविधि तथा गुणस्तर नियन्त्रण विभाग (DFTQC) का अनुसार औसतमा १५% जार वा बोतलको पानीको नमूना प्रचलित सरकारी मापदण्ड अनुसार छैन । भाँडोको प्रकार, असुरक्षित कच्चा पदार्थको प्रयोग, लामो अवधिको संग्रहण, अनुपयुक्त प्रशोधन पद्धति, रसायन प्रयोग आदि प्रशोधित पानीको न्यून गुणस्तरका कारकतत्व हुन् । तर ट्याङ्करले बाँड्ने पानीको प्रयोगको स्वरूप र गुणस्तरका अध्ययन प्रतिवेदनहरू बाहिर आएका छैनन् ।

खानेपानी तथा ढलनिकास विभागले सन् २०१२ देखि नै प्रतिवद्धता देखाएको भए पनि पानी सुरक्षा योजनालाई आयोजनाको महत्वपूर्ण अंग बनाउने काम भएको छैन । तर विभागको प्रतिवद्धता अनुसार नै सबै नयाँ र पुनरूत्थान भएका आयोजनाको कार्यान्वयनमा उक्त योजना अपरिहार्य संलग्न भएको हुनुपर्छ । केही पुनर्जीवित पुराना आयोजनाले सुरक्षा योजना अंगिकार गर्न खोजेका त छन् तर यसमा उल्लेख्य उपलब्धि भएको छैन । साभेदारहरूबिचमा पानी सुरक्षासम्बन्धी यथेष्ट बहस चलिरेको छ । सरकारले यसको कार्यान्वयन सुनिश्चितताका लागि नियमितरूपले बजेट विनियोजन पनि गरेको छ । विगत केही वर्षदेखि युनिसेफले खानेपानी तथा ढलनिकास विभागलाई ग्रामीण तथा सहरी परियोजनाहरूमा सुरक्षा योजना कार्यान्वयन गर्न सहयोग गरेको छ । धेरै विकास साभेदारहरू, देशी-विदेशी गैरसरकारी संस्थाबाट सहयोग प्राप्त आयोजनाहरूले योजनाको कार्यान्वयन शुरू गरेका छन् । उदाहरणको लागि फिनिडा, वाटरएड, एन्फो, नेवा जस्ता संस्थाले नेपाली ढाँचाको पानी सुरक्षा योजना अंगिकार गरेको पाइन्छ ।

सुझावहरू:

१. WASH सम्बन्धी ऐनमा खानेपानी सुरक्षा योजना र खानेपानी सुधार योजना अन्तर्गत NDWQS अनिवार्यरूपले संलग्न गर्ने;
२. खानेपानीको गुणस्तरको महत्व र यसले जनताको स्वास्थ्य र जीवनयापनमा पार्ने प्रभावका बारेमा जनचेतना फैलाउने एउटा वृहत कार्यक्रमका लागि आयोजना बजेटको केही प्रतिशत विनियोजन गर्ने;
३. खानेपानी तथा ढलनिकास विभागको गुणस्तर इकाइलाई राष्ट्रिय व्यवस्थापन सूचना केन्द्रसँगको सहकार्यमा खानेपानी गुणस्तर सूचनाकेन्द्रमा विकसित गर्ने र सुरक्षित पानीको मापदण्ड पूरा गर्ने आयोजनाहरूलाई पुरस्कृत गर्ने पद्धतिको थालनी गर्ने;
१. खानेपानी सुरक्षा योजनालाई पुनर्बल दिन खानेपानी गुणस्तर निरीक्षण प्रक्रियाको निर्देशिका तयार गरी व्यवस्थित निरीक्षण कार्यक्रमहरूको शुरूवात गर्ने साथै सेवा प्रदायक संस्थाहरू र कार्यान्वयन निकायहरूलाई सुझाव दिने;
२. आर्सेनिक प्रदूषण भएका क्षेत्रहरूको नियमित अनुगमन गर्ने, जमिनको पानीमा हुने आर्सेनिकका विशेषताहरूका बारेमा अभि सचेत हुन तथा चालु जोखिम न्यूनीकरण विकल्पहरूको प्रभावकारीता बुझ्न पिडितहरूको पानी उपयोग बानीमा सुधार ल्याउने;
३. प्रशोधन सुविधाको सुधारमा पर्याप्त स्रोत परिचालन गरी चालु आपूर्ति प्रणालीहरूको खानेपानीको गुणस्तर सुधारमा जोड दिने र रोगहरूको महामारी र संक्रमणको पुनरावृत्ति नियन्त्रण गर्ने;
४. मूल्याङ्कन प्रतिवेदनका सुझावका आधारमा सबै क्षेत्रीय गुणस्तर प्रयोगशालाहरूको कार्यक्षमता बढाई जिल्लाका खाने पानी उपभोक्ता समितिहरूलाई गुणस्तर परीक्षण सुविधा उपलब्ध गराउने;
५. उपलब्ध जनशक्तिबाटै जिल्ला स्तरमा खानेपानी गुणस्तर इकाइको स्थापना गर्ने, यसको कार्यक्षमतामा क्रमशः वृद्धि गर्ने, जिल्लास्थित प्रयोगशालाहरूको स्तरोन्नति गर्ने र उपभोक्ता समितिहरूलाई सहजपूर्ण प्रयोगको पहुँच दिई खानेपानी गुणस्तर र अनुगमन प्रणालीमा सुधार ल्याउने;

प्रगति: खानेपानी सुरक्षा योजना अहिले बनिरहेको राष्ट्रिय WASH नीति र ऐनमा समावेश गरिएको छ। खानेपानीको गुणस्तर मापदण्ड र निर्देशिकाहरू संसोधनको क्रममा छन्। यो कुरामा TWG का न्यूनतम शर्तहरूमा सहमति भएको छ। खानेपानी गुणस्तर प्रयोगशालामा दक्ष जनशक्तिसहित स्तरोन्नति भएको छ।

७.७ लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण

परिचय:

लैङ्गिक विभेद र सामाजिक समावेशीकरण नेपालको विकासमा एक प्रमुख चुनौतीको विषय हो। सहरी र ग्रामीण क्षेत्रमा WASH को उपस्थितिको प्रभावकारीतामा पनि यसले असर पारेको छ।

पितृसत्तात्मक समाज, भौगोलिक विषमता र क्षेत्रीय विभेदका कारण सिर्जित देशको सामाजिक तथा आर्थिक विभेद, अनि जातीय भेदभावयुक्त सामाजिक संरचनाको कारण अपहेलित, सीमान्तिकृत, महिला, निमुखा र बहिस्कृत समुदायहरूले भौतिक पूर्वाधार, सुविधा र स्रोतहरूमा समान पहुँच र प्रयोगको अवसर पाएका छैनन्। विभेदका कारण सेवाहरूबाट वञ्चित हुनुका साथै महत्वपूर्ण सामाजिक निर्णय प्रक्रियामा पनि सीमान्तिकृत समुदायको पहुँच छैन। WASH

क्षेत्रको समावेशीकरणको बहस पनि स्वाभावतः महिला, दलित, आदिवासी समुदाय, विकलाङ्ग, आर्थिकरूपले पिछडिएका मानिस, बालबालिका, एडस् संक्रमित व्यक्तिहरू र दुर्गम क्षेत्रका गरीबहरूको न्यायिक उपस्थिति र अधिकारका विषयहरूमा केन्द्रित हुनेगर्छ।

WASH क्षेत्रको व्यवस्थापनमा देखिने निषेधमूलक व्यवधानहरूलाई पनि सेवा प्रदानमा समावेशीकरणको प्रावधानबाट सम्बोधन गरिनुपर्छ। ग्रामीण खानेपानी तथा सरसफाई नीति २००४ र सहरी खानेपानी नीति २००९ मा खानेपानी तथा सरसफाई उपभोक्ता समितिहरूमा ५०% महिला समावेश हुने र महिला, सीमान्तिकृत समूह र जनजातीहरूको निर्णय प्रक्रियाहरूमा अनिवार्य सहभागिता हुने व्यवस्था छ। तर ती नीति र योजनाहरूमा गरीब र घरबारविहीनहरूले कसरी खानेपानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूमा पहुँच पाउन सक्छन् भन्ने प्रष्ट्याइएको छैन। समावेशीकरणको मुद्दासहित नीति र योजनाहरूमा निरन्तर सुधार भएको छ, तर सामाजिक निषेधका कतिपय असम्बोधित सवालहरू स्पष्ट गर्न ती नीति र योजनाहरूमा संसोधनको खाँचो छ। समावेशीकरणको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी राष्ट्रिय लक्ष्य र अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिवद्धताहरू पूरा गर्न र WASH सेवाहरूलाई समतामूलक र समावेशी बनाउन नीति र योजनाहरूको संसोधन हुनु जरुरी छ।

तयारीको क्रममा रहेको WASH क्षेत्रगत विकास कार्ययोजनाले महिला, गरीब र सीमान्तिकृत समुदायको समावेशीकरणका प्रक्रिया स्पष्ट पारेको छ, र कार्ययोजना आफैमा समावेशीकरणको एउटा प्रभावकारी संयन्त्र हुनसक्ने देखिन्छ। लैङ्गिक र सामाजिक समावेशीकरणका लागि WASH मा संलग्न अनगिन्ती साभेदार संस्थाहरूले समन्वयात्मक शैली अवलम्बन गर्नु जरुरी छ र अनुगमन र खण्डिकृत तथ्याङ्क सङ्कलनको संयन्त्र स्थापित गर्नु अत्यावश्यक छ। सहरी विकास मन्त्रालयको लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिका २०१३ यसतर्फ प्रभावकारी हुनेछ। सबै साभेदारहरूले अनिवार्य अंगिकार गरे मा उक्त निर्देशिका ध्वज क्षेत्रमा लैङ्गिक र सामाजिक सवालहरूको व्यवहारिक ढङ्गले सम्बोधन गर्ने अगुवा प्रावधान सिद्ध हुनेछ।

स्थिति समिक्षा:

नेपालको ८१% (NLS २०११) जनसङ्ख्यालाई खानेपानीमा पहुँच भएता पनि खानेपानी सेवाका क्षेत्रमा सामाजिक र साँस्कृतिक विभेद कायम छ। विभिन्न सामाजिक र आर्थिक समूह, पर्यावरणीय र विकास क्षेत्र तथा ग्रामीण र सहरी स्थानहरूका बिचमा सरसफाई पहुँचमा विभेद रहेको तथ्याङ्कले जनाउँछ। उदाहरणको लागि, सरसफाइको सेवामा पहुँच सबैभन्दा कम मधेशी दलितको (५%) र तराईका जनजातिको (१९%) देखिन्छ। अर्ध-सहरी र सहरी क्षेत्रका भुपडी र सुकुम्बासी बस्तीका गरीबहरूको सुरक्षित खानेपानीमा पहुँच छैन। उनीहरूले सरसफाई र स्वच्छताका पर्याप्त सुविधा पनि पाएका छैनन्। नेपालका विद्यालयहरूमा बालबालिकाको खानेपानी, सरसफाई र स्वच्छताका आधारभूत अधिकारको सवाल पनि उत्तिकै गम्भीर छ। बालबालिकाको स्वास्थ्य र स्वच्छताको सुनिश्चितता तर्फ विस्तारै प्रगति भएको त छ तर अझै पनि देशका भण्डै एकतिहाइ सामुदायिक विद्यालयहरूमा खानेपानी तथा सरसफाइका सुविधाहरूको अभाव छ। जम्मा २९,३३५ सामुदायिक

विद्यालयहरूमध्ये ८०% मा मात्र शौचालयको व्यवस्था छ, भने तीमध्ये ६५%मा मात्र केटा र केटीका लागि छुट्टाछुट्टै शौचालय छन् (नेपाल सरकार २०११) ।

त्यसैगरी कतिपय बालिका र महिला विरोधी सामाजिक-सांस्कृतिक प्रथाहरूले उनीहरूको खानेपानी र सरसफाइका सुविधाहरूको पहुँचलाई नकारात्मक प्रभाव पारेका छन् । महिनावारीको बेला घरबाट बाहिर रही शौचालय र धारा प्रयोगमा वर्जित हुन बाध्य गराउने पश्चिम नेपालको छाउपडी प्रथा अन्यायपूर्ण संस्कारको ज्वलन्त उदाहरण हो । यस प्रथाले त्यस क्षेत्रमा खुला दिसामुक्त अवस्थामा पुग्ने सरकारी लक्ष्यलाई चुनौती दिई बालिका र महिलाहरूको व्यक्तिगत स्वास्थ्यमा दीर्घकालीन असर पारेको छ । दलित समुदाय विरोधी अपनाइएको अछूत प्रथा पनि जातीय भेदभावको टडकारो उदाहरण हो, जसले दलितहरूलाई खानेपानीको पहुँचबाटै वर्जित गरेको छ । खासगरी ग्रामीण क्षेत्रमा यो समस्या व्याप्त छ, जहाँ माथिल्लो जातका ठानिएका समुदायले प्रयोग गर्ने सुविधाहरूमा दलितहरूलाई रोक लगाइएको हुन्छ । खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिहरूमा महिलाहरू साधारण सदस्य वा पदाधिकारीका रूपमा सहभागी हुन थालेका त छन् तर उनीहरूको निर्णय प्रक्रियामा प्रभाव नहुनु अर्को चुनौती रहेको छ । खानेपानी आयोजनाको व्यवस्थापनमा महिलाहरूले उत्कृष्ट भूमिका खेलेका प्रशस्त प्रमाणहरू छन् । यस्तो सहभागिता र योगदानलाई दीगो बनाउन तथा नेतृत्वदायी भूमिकामा स्थापित गर्न महिलाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरिनु पर्छ । अरू प्राविधिक सवालहरू दुर्गमता, कठिनाई तथा सेवाको क्रयशक्तिसँग सम्बन्धित छन् । खानेपानीको धारा र शौचालयहरूको बनोट महिला, बालबालिका र विकलांगमैत्री हुनुपर्छ ।

WASH क्षेत्रमा कार्यरत अधिकांश संघसंस्थाहरूले लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणका सवालहरूलाई आफ्ना कार्यक्रमहरूमा संलग्न गरेका छन् र असल अभ्यासका उदाहरणहरू प्रस्तुत गरेका छन् । यस्ता कार्यक्रमहरूमा बालबालिका, महिला, विकलाङ्ग, दलित, वृद्धवृद्धा, एड्स संक्रमित र अरू निषेधमा परेका समूहहरूका मुद्दाहरू समेटिएका छन् । WASH कार्यक्रमहरूसँग समन्वित जागरण, सशक्तिकरण, र जीवनयापनमा सहयोगी कृषाकलापहरू गरीब, महिला तथा सीमान्तिकृत समूहहरूलाई सेवामा पहुँच स्थापित गर्न साधक भएका छन् । यस्तो पहुँचमा सहजता कार्यक्रमहरूको अनिवार्य अङ्ग बनाइनु पर्छ । त्यसैगरी गरीब र सीमान्तिकृत समूहहरूलाई शौचालय निर्माण र धारा जडानमा दिने गरिएको अनुदान प्रभावकारी संयन्त्रको एउटा नमूना हो । हालसालै सहरी विकास मन्त्रालयले अंगिकार गरेको लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिका २०१३ ले WASH क्षेत्रका विभिन्न कार्यक्रमहरूबिच समन्वयको वातावरण स्थापना गर्न सम्भव बनाएको छ । लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको WASH क्षेत्रको योजना, खाका निर्माण र कार्यान्वयनहरूमा मूलप्रवाहीकरण गर्न र गराउनतर्फ सम्पूर्ण साभेदारहरूको साझा प्रयासको आवश्यकता छ ।

सुझावहरू:

१. सहरी विकास मन्त्रालयको लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिका WASH क्षेत्रमा लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको मूलप्रवाहीकरण संस्थागत गर्ने मूल लेखोट हो, यसको भरपुर प्रयोगमा जोड दिइन्छ ।
२. लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको मूलप्रवाहीकरणलाई अघि बढाउन र संस्थागत विकास गर्न यस क्षेत्रमा काम गरिरहेका संघसंस्थाहरू बिच समन्वय हुनु आवश्यक छ । खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग अन्तर्गतको समुदाय परिचालन शाखाले लगातार परामर्श र विषयगत सामूहिक छलफलहरू आयोजना गरी ज्ञान व्यवस्थापनको समन्वय र संस्थापनको नेतृत्व गर्नुपर्छ ।
३. प्रचलित क्षेत्रगत नीतिहरूको संसोधन गरेर अझ बढी समावेशी बनाई महिला र सीमान्तिकृत समूहप्रति भेदभावपूर्ण सामाजिक प्रथाहरूलाई निरुत्साहित पार्नु पर्छ ।
४. सहरी विकास मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायहरूमा लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको सहज संस्थापन गर्न यससँग सम्बन्धित दक्ष जनशक्ति WASH क्षेत्रमा संलग्न गरिनु पर्छ । ती निकायका विभिन्न तहमा मूल तालीमदाता र तालीम प्याकेजको विकास गरी उनीहरूको ज्ञान र सीपको सदुपयोग गर्नुपर्छ ।
५. सहरी विकास मन्त्रालय र अन्य संस्थाहरूमा MIS सहितको खण्डिकृत तथ्याङ्क प्रणाली स्थापना गर्नुपर्छ । परिणामको मूल्याङ्कन र प्रतिवेदन प्रकाशनलाई सहयोग पुर्याउनु पर्छ ।
६. लैङ्गिक पक्षहरूमा संवेदनशील बजेट विनियोजन प्रक्रियालाई प्रभावकारी बनाइनु पर्छ । GESI को लागि वार्षिक बजेट विनियोजन हुनुपर्छ ।

प्रगति: सहरी विकास मन्त्रालयले विकास गरेको लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिकामा आधारित केही कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा छन् । लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरण कार्यन्वयनको अवस्थाको बारेमा केही अध्ययनहरू भएका छन् ।

७.८ विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन

परिचय:

नेपाल जलवायु परिवर्तनले हुने असरको दृष्टिकोणमा विश्वका ५ वटा जोखिमयुक्त देशहरूमा पर्दछ (जलवायु परिवर्तन जोखिम सूचक २०११)। कमजोर पर्यावरण र आर्थिक विपन्नताको कारण जलवायु परिवर्तनका डरलाग्दा परिणामहरूको सामना गर्नुपर्ने कुरा सर्वविदितै छ। पानी जलवायु परिवर्तनको एउटा माध्यम भएकाले यसको अव्यवस्थाले स्वास्थ्य, खानाको सुरक्षा, पोषण, र शिक्षाजस्ता पक्षहरूको विकासमा पनि प्रत्यक्ष असर पार्न सक्छ। ६०% भन्दा बढी जलवायुका कारणले हुने प्रकोपहरू खानेपानी कै कारणले हुन्छन् भनिन्छ। यसमा खासगरी खानेपानीको धेरै अभाव भएर, गलत प्रकारको खानेपानी वा गलत समयको खानेपानीले हुने गर्दछ (NAPA २०११)। नेपालमा १९ लाख मानिसहरू जलवायु परिवर्तनको हिसाबमा अतिनै कमजोर रहेको र १० लाख मानिसहरूलाई जलवायु परिवर्तनको खतरा बढिरहेको छ भन्ने तर्कहरू अगाडि सारिएको छ। भविष्यमा यो संख्या उल्लेखनीय रूपमा बढ्न सक्ने देखिन्छ। नेपाल उच्च भूकम्पीय जोखिम रहेको क्षेत्रमा पनि पर्दछ। आठ रेक्टर स्केलको भूकम्पले काठमाडौँजस्ता सहरहरूमा पाईप र संरचनाहरूको क्षतिबाट ९५% खानेपानी वितरण रोकिन सक्छ। यस्तो विपद्मा शौचालयहरू, सेप्टिक ट्यांक र ढल प्रणाली चुहिनाले सरसफाई पनि मुख्य समस्या हुन जान्छ, जसले खासगरी बालबालिका, महिला र वृद्धवृद्धाहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्छ। WASH सुविधाहरूको गिरावट र क्षतिको मुख्य खतरा जस्तै खानेपानीबाट हुने रोगहरू सिर्जित हुने अवस्था आउन सक्छ। त्यसैले WASH मा एकीकृत विपद् जोखिम व्यवस्थापनको लक्ष्यका साथ जोखिमहरूको प्रभाव कम गर्ने, विपत्तिपछिका अवस्थाका सिघ्र सेवा सुनिश्चित गर्ने र WASH सुविधाहरूको अधिकतम प्रभावको प्रत्याभूति दिनेतर्फ ध्यान पुगनु जरुरी देखिन्छ।

नेपालमा विपद् जोखिम र जलवायु परिवर्तनलाई सम्बोधन गर्ने प्रारम्भिक कदम सन् १९८२ र २०१३को बिचमा लिइएको पाइन्छ। चालु नीतिहरूको समीक्षा र छलफलहरूको आधारमा विषयगत समितिहरूले निम्न निष्कर्षहरू प्रस्तुत गरेका छन्। तर प्रभावकारी कार्यान्वयन सम्बन्धी जे-जस्ता अप्ठ्याराहरू आइ परिरहे पनि WASH क्षेत्रभित्र र बाहिर पर्याप्त नीति नियमहरू रहेको कुरामा जोड दिइन्छ।

स्थिति समीक्षा:

नेपालमा हरेक वर्ष बाढी, पहिरोजस्ता पानीबाट हुने प्रकोपद्वारा सिर्जित महामारीले ठूलो जनसंख्या र WASH संरचनालाई असर पार्ने गरेको छ। सन् २०१३ मा मात्रै WASH क्षेत्रले २०४ वटा खानेपानी वितरण प्रणालीमा क्षति खेप्नुपर्थ्यो, जसमा बाढीको पूर्ण र आंशिक क्षतिबाट १४,३२,७२,००० रूपैयाको नोक्सानी व्यहोर्नु पर्‍यो (सहरी विकास मन्त्रालय, २०१३)। क्षेत्रका सरोकारवालाहरूले १५००० घरपरिवारहरूलाई विभिन्न उपायहरू (सरसफाईका सामान, खानेपानी सुद्ध पार्ने औषधी, स्वच्छता सम्बन्धी प्रचार प्रसार आदि) अपनाई बाढीको असरबाट जोगाउनु परेको जानकारी दिएका छन्। सरसफाई अभियानले देशभरि गति लिइरहेको बेला सन् २०१३ मा खुला दिसामुक्त क्षेत्रघोषणा भइसकेका दाङ र कन्चनपुरका तीनवटा गाविसहरूमा पनि बाढीले असर गर्‍यो। यसले नियमित विकास कार्यक्रमहरूमा अझ चुनौती थप्यो र WASH योजनाहरूको स्थिरता र सामाजिक कार्यहरूको संवेदनशीलतामा खतराको प्रष्ट सूचना दियो।

प्रचलित लगानी वातावरणलाई हेर्दा WASH क्षेत्रलाई कम प्राथमिकता दिइएको प्रष्ट हुन्छ। अक्सफामले नेपालमा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्ततामा लगानीसम्बन्धी गरेको अध्ययनले सन् २००९ देखि २०१२ सम्ममा खानेपानी र ऊर्जा क्षेत्रमा जम्मा २३७ मिलियन अमेरिकी डलर खर्च भएको देखाएको छ। यद्यपि उर्जा र जलस्रोतको विकासमा उल्लेख्य योगदान रहे पनि WASH संरचनाहरूको स्तरोन्नतिमा कति लगानी भयो भन्ने अझै पनि प्रष्ट भएको छैन। WASH क्षेत्रमा भएको लगानीलाई हेर्ने हो भने विपद्को लागि तयारी, उद्धार व्यवस्थापन र जोखिम न्यूनीकरणमा नगण्य लगानी भएको पाइएको छ। त्यस्तै राष्ट्रिय अभ्यस्तता कार्ययोजनामा पनि सामुदायिक स्वास्थ्य र भौतिक संरचनाका विषयमा सीमित उपायहरू उल्लेख छन् जुन WASH जस्तो सामाजिक महत्वको क्षेत्रले न्यून प्राथमिकता पाएको प्रमाण हो।

सन् २०११ सम्म सरकारका कोशिशहरू विपत्तिपछिको प्रतिक्रिया, पुनरुत्थानको न्यूनतम तत्परता र विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा केन्द्रित थिए। यस अनुसार जोखिम न्यूनीकरणमा न्यूनतम वा कुनै हस्तक्षेप नहुने गरी रोकथाम, सहजीकरण र अभ्यस्तता प्रयासको थालनी पर्दछन्। त्यस्तै जलवायु परिवर्तनको मुद्दा धेरै चर्चा भएको तर यो क्षेत्रमा कमै मात्र कार्यन्वयन भएको थियो। कार्यन्वयनतर्फ स्पष्ट नियमावली नभएको अवस्थामा यस्तो परिस्थितिलाई सामान्य मान्नु पर्ने हुन्छ। अहिले खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग अन्तर्गत जलवायु परिवर्तन तथा वर्षातको पानी संकलनइकाइ, र विपद् जोखिम व्यवस्थापन तथा पुनस्थापना शाखाले जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिमका मुद्दाहरू सम्बोधन गर्ने काम गरिरहेका छन्। सन् २०१३ पछि सहरी विकास मन्त्रालयले आकस्मिक तयारी र जवाफी (Emergency Preparedness & Response) कार्यका क्षेत्रमा WASH को नेतृत्व गरिरहेको छ। साथै २० सरकारी र २० गैर सरकारी संस्थाहरू क्षेत्रको दायरा बढाउने तर्फ काम गरिरहेका छन्। यी उपलब्धिका साथै WASH क्षेत्र जिल्ला विपद् जोखिम व्यवस्थापन योजना (DDRMP) जस्ता बहुक्षेत्रीय पहलका महत्वपूर्ण कार्यक्रमहरूबाट लाभान्वित भएको छ। यस अनुसार जिविसको नेतृत्वमा ४ वटा जिल्लामा DDRMPका कार्यक्रमहरू शुरू भइसकेका छन्। काठमाडौँ उपत्यका खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डले काठमाडौँ उपत्यकाको जमिन र जमिनमुनिको पानीको विवरण संकलन गर्न शुरू गरेको छ। आकस्मिक अवस्थामा पानीको स्रोत खोज्नका लागि कुनै पनि समय सो विवरणको प्रयोग गर्न सकिने छ। सहरी विकास मन्त्रालयले जलवायु परिवर्तन सञ्चालक समितिको गठन गरेर सबै सरोकारवालाहरूलाई एकै ठाउँमा संगठित गरी WASH को विकासका उपायहरूलाई लचिलो बनाउने प्रयास शुरू गरेकाले सन् २०१३ महत्वपूर्ण वर्ष सावित भएको छ।

सुभावहरू:

१. जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता र विपद् जोखिम न्यूनीकरण (CCA/DRR)को सन्दर्भसहित क्षेत्रका तत्कालिन नीतिहरूमा नयाँपन ल्याउने कार्यको शुरूवात गर्ने। WASH नीतिहरू पुराना भई जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता र विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी नीतिमा राम्ररी नभक्तिएको अवस्थामा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता र विपद् जोखिम न्यूनीकरण सम्बन्धी प्रावधान सहित WASH नीतिहरूमा संसोधन गर्ने।
२. सहरी विकास मन्त्रालयको नेतृत्वमा WASH क्षेत्रको लागि जलवायु परिवर्तन समन्वय समितिको निर्माण गरी जलवायु परिवर्तन रणनीति र विपद् जोखिम व्यवस्थापन निर्देशिका तयार गर्ने। साथै सम्पूर्ण सरोकारवालाहरूको संलग्नतामा जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता रणनीति र विपद् जोखिम व्यवस्थापन निर्देशिका तयार गर्ने।
३. WASH मा जलवायु परिवर्तनको असरको विस्तृत मूल्याङ्कनको शुरूवात गर्ने। जलवायु परिवर्तनले WASH सेवा प्रदानमा असर गर्दछ भन्ने साधारण बुझाइ छ, तर सोसम्बन्धी ठोस प्रमाण र दस्तावेजहरू को कमी छ। त्यसैले एउटा विस्तृत मूल्याङ्कनको जरुरी छ, जसले WASH सेवाको योजना र नमूना निर्माणमा एकरूपता ल्याउन सहयोग पुऱ्याउछ।
४. स्थानीय निकायहरूको क्षमता अभिवृद्धि गरी तिनीहरूविच समन्वय स्थापना गर्नु आवश्यक छ। सिकाइ भ्रमण टोलीहरूको प्रतिवेदनमा स्थानीय निकायहरू, उपभोक्ताहरू र WASH समन्वय समितिजस्ता मुख्य कार्यरत समूहहरू जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरणका गम्भीर विषयहरूप्रति चिन्तित र सजग छैन्, जसले WASH क्षेत्रमा पनि नकारात्मक असर पारेको छ। जलवायु परिवर्तन र विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा स्थानीय अभ्यस्तताको लागि स्थानीय स्तरमै क्षमता अभिवृद्धि हुनु अपरिहार्य छ।
५. जलवायु परिवर्तन अभ्यस्तता र विपद् जोखिम न्यूनीकरणमा WASH विकास कार्यक्रमको लागि न्यूनतम १०% बजेट विनियोजन हुनुपर्छ। यस्तो अनिवार्य व्यवस्थाले समन्वयको प्रक्रिया अगाडि लैजानुको साथै तयारी अवस्थामा रहन अनि विपद्मा प्रतिक्रियाको आवश्यकताको बेला सहयोग सुनिश्चित गर्दछ।

प्रगति: जलवायु परिवर्तनको दृष्टिकोणबाट हालको WASH नीतिको समीक्षा भइरहेको छ। विपद् जोखिम व्यवस्थापन निर्देशिका निर्माणको शुरूवात भएको छ।

८. सिकाइ भ्रमण प्रतिवेदन

पाँचवटा सिकाइ भ्रमण टोलीहरू गठन गरिएको थियो जसमा क्षेत्रीय अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण कार्यालय (RMSO) का प्रमुख, क्षेत्रीय WASH समन्वय समितिका सदस्य सचिव, साभेदार निकायबाट सह-नेतृत्वकर्ता तथासहरी विकास मन्त्रालय वा खानेपानी तथा ढलनिकास विभागका अधिकारीहरू संयोजक रहेका थिए । भ्रमण टोलीको उद्देश्य JSR-II मा क्षेत्रीय दृष्टिकोण समेट्नु थियो । ती टोलीहरू सम्बन्धित विकास क्षेत्रका चार-चार जिल्ला (पहाड र तराई) मा पुगे, ग्रामीण र सहरी खानेपानी तथा सरसफाइ परियोजनाहरू अनि सम्बन्धित WASH समन्वय समितिहरूको अवलोकन गरे साथै एउटा क्षेत्रीय कार्यशाला गोष्ठीमा सहभागी भए । ती टोलीहरूले भ्रमण प्रक्रिया, भ्रमणका मुख्य बुँदाहरू र विषयगत निष्कर्षहरू र सम्बन्धित क्षेत्रका लागि भावी कार्ययोजना समेटी प्रतिवेदनहरू तयार गरे । पाँच विकास क्षेत्रका टोलीनेता र सहनेताहरूको नामावली तालिका ८-१ मा प्रस्तुत छ ।

तालिका ८.१ सिकाइ भ्रमण टोलीका टोलीनेता तथा सहनेताहरू

क्र.सं	भ्रमण समूह	टोली नेता	सह नेता	सहजकर्ता
१	पूर्वाञ्चल	ERMSO	अरिनिता मास्के (UNICEF)	केशवराज बिष्ट (DWSS)
२	मध्यमाञ्चल	CRMSO	भूषण तुलाधर (UNHABITAT)	प्रयास घिमिरे (SEIU)
३	पश्चिमाञ्चल	WRMSO	सान्ना लीना राउटेनेन (RWSS-WN)	प्रेमनीधि केसी (DWSS)
४	मध्य-पश्चिमाञ्चल	MWRMSO	मदन भट्ट (Helvetas)	केदार प्रजापति (MOUD)
५	सुदूर-पश्चिमाञ्चल	FWRMSO	करी लेप्पानेन (RVWRMP)	पदम कुँवर (DWSS)

८.१ सिकाइ भ्रमणर पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र

टोलीका सदस्यहरू: प्रताप शर्मा पौडेल (ERMSO), अरिनिता मास्के (UNICEF), केशवराज बिष्ट (DWSS), हरिप्रसाद शर्मा (WTFB), रामचन्द्र साह (DWSS/ESS), टीका अधिकारी (RWSSFUNDB), राकेश गोहित (NWSC), रामप्रसाद चौलागाईं (FEDWASUN), सञ्जीव श्रेष्ठ (PLAN), रामप्रकाश सिंह (CARE Nepal), सुनिता घिमिरे (ADB), विश्वराज भट्ट (UNICEF), रियुजी ओगाटा (JICA)

परिचय

विभिन्न सरकारी र गैरसरकारी निकायहरू प्रतिनिधित्व गर्ने १३ सदस्यीय टोलीले पूर्वाञ्चल क्षेत्रका ५ जिल्लाहरू (मोरङ, सुनसरी, धनकुटा, तेह्रथुम र सप्तरी) को भ्रमण गर्‍यो। यसले JSR मा प्रष्टिएका विविध विषयगत क्षेत्रको प्रगति र वर्तमान अवस्थाको अवलोकन गर्ने उद्देश्य लिएको थियो । भ्रमण टोलीको अवलोकनमा देखिए अनुसार पूर्वाञ्चल क्षेत्रमा खानेपानी भन्दा सरसफाइमा बढी ध्यान पुऱ्याइको देखिन्छ । खानेपानी उपभोक्ता समितिहरू सशक्त छन् साथै सरसफाइ अभियानमा अगाडि छन्, तर गाउँ वा जिल्ला WASH समन्वय समितिसँग समन्वय छैन । विभिन्न बाह्य निकायबाट मुख्य प्रतिवद्ध व्यक्तिहरू उपस्थित छैनन्, साथै निकायहरूले WASH मा गरेको लगानी स्पष्ट छैन । धेरै जिल्लाहरूको वार्षिक बजेट लामो समयसम्म एकैनासको देखिन्छ । धेरै स्थानमा संयुक्त अनुगमन प्रणाली स्थापित भएको छैन । मुहान र मर्मत-सम्भार कोषको निहुँमा हुने भगडाले यसको काममा असर पारेको छ । केही जिल्ला र धेरै गाविसहरूमा सरसफाइ रणनीति ठिक तवरले अवलम्बन गरेको देखिँदैन । खानेपानीको गुणस्तर सुधारमा केन्द्रित कुनैयोजना छैन । महिलाहरू अबै पनि सार्वजनिक भेलाहरूमा बोल्न हिचकिचाउँछन् । मुख्यतः मुहान सुक्ने समस्या प्रबल देखिएको छ।

तालिका ८.२ पूर्वाञ्चल भ्रमण टोलीका क्रियाकलापहरू

जिल्ला	क्रियाकलापहरू
मोरङ	जिल्ला WASH समन्वय समितिसँग बैठकस हरेँचा खानेपानी आयोजना र खानेपानी उपभोक्ता समूहको भ्रमण, क्षेत्रीय WASH समन्वय समितिसँग बैठक
धनकुटा	धनकुटा नगर WASH समन्वय समिति, धनकुटा खानेपानी उपभोक्ता समिति र हिले उपभोक्ता समितिसँग बैठकस हिलेमा समुदायसँग अन्तर्क्रिया ; सार्वजनिक शौचालय अवलोकनस ल्यान्डफिल साइट अवलोकन; भिरगाउँ धनकुटा नगर WASH समन्वय समितिसँग बैठक
तेह्रथुम	स्थानीय विकास अधिकारी, स्थानीय राजनीतिकर्मी र नागरिक समाजसँग बैठक; श्रीदले खानेपानी आयोजना र खानेपानी उपभोक्ता समितिको भ्रमण; जिरि खिम्ती नगर WASH समन्वय समिति र खानेपानी उपभोक्ता समितिसँग बैठक; आम्बुङ गाविसका गाउँ WASH समन्वय समिति, समुदायका अगुवा व्यक्ति र नागरिक समाजका सदस्यहरूसँग भेटघाट
सुनसरी	साउनेबस्तीका सुकुम्बासी समुदायसँग अन्तर्क्रिया; धरान नगरपालिका कार्यकारी अधिकृतसँग बैठक; इटहरी सानासहरी खानेपानी आपूर्ति तथा सरसफाइ परियोजनाको अवलोकन
सप्तरी	माँ कङ्कालिनी खानेपानी आयोजना उपभोक्ता समिति र नेपाल खानेपानी संस्थान रभारदह गाविसमा बैठकस जिल्ला WASH समन्वय समितिसँग बैठक; धरमपुर खानेपानी उपभोक्ता समितिसँग बैठक

भ्रमणका मुख्य पक्षहरू

मोरङ जिल्ला WASH समन्वय समिति

मोरङको जिल्ला WASH समन्वय समिति सक्रिय छ, जुन नियमित बैठक बस्छ र विभिन्न क्षेत्रका व्यक्तिहरूलाई समावेश गरेको छ। यहाँ जिल्ला WASH समन्वय समितिद्वारा प्रतिपादित सरसफाइ रणनीति छ तर त्यो खुला दिसामुक्तिको लक्ष्यमा केन्द्रित देखिन्छ। त्यहाँ खानेपानी आपूर्ति, पानीको गुणस्तर र WASH का अरू पक्षहरूको लागि खास कुनै योजना वा नीति भएको देखिँदैन। सरसफाइमा राम्रो समन्वय छ, तर खानेपानी र अन्य क्षेत्रमा छैन, जुन मूलतः WASH सम्बन्धी वृहत ज्ञानको कमीको कारण भएको हुनसक्छ। त्यसैगरी संयुक्त अनुगमनको अभ्यास सीमित छ। अभिलेख र प्रतिवेदन तयार राख्ने कार्यलाई सबल पार्नुपर्ने देखिन्छ। खुला दिसामुक्त अभियानमा केन्द्रित रहेका कारण नगर क्षेत्रको ठोस र तरल फोहर व्यवस्थापनको पक्ष फितलो भएको छ। सुकुम्बासी बस्तीहरू भित्र जमीनमा स्वामीत्व र तत्सम्बन्धी कुनै योजना नभएका कारण शौचालय बनाउने समस्या टडकारो छ। मोरङका दक्षिण भेगका महिलाहरू अबै पनि अग्रणी भूमिकामा आउन सकेका छैनन्।

श्रीदले खानेपानी योजना, तेह्रथुम

श्रीदले खानेपानी योजना वि.सं. २०३८ मा शुरू भई वि.सं. २०४२ मा सम्पन्न भएको हो। यसले म्याग्लुङ गाविसका नौवटै वडाहरूमा खानेपानी आपूर्ति गरेको छ। तर खानेपानी प्रयोगको निहुँमा म्याग्लुङ गाउँ र श्रीदले गाउँ बिच चलिरहको भगडाले सेवामा असर पारेको छ। योसँग दैनिक १ लाख लिटर पानी प्रशोधन गर्ने स्लो स्याण्ड फिल्टर जडित छान्ने प्रविधि पनि छ। तर योजनाको शुरूदेखि नै यसको प्रयोग नभएकाले प्रविधिकै यो जना, लगानी र कार्यक्षमतामा प्रश्न उठेको छ।

धनकुटा नगरपालिकाका सार्वजनिक शौचालयहरू

धनकुटा बस स्टेसनको सार्वजनिक शौचालय विशेष खालको पूर्वाधारमा गनिन्छ। बस स्टेसनलाई खुला दिसापिसाबबाट मुक्त गर्ने हेतुले वि.सं. २०६७ मा यस शौचालयको निर्माण भएको हो। धनकुटाको ट्याक्सी संघ यसको आदर्श साभेदार रूपमा देखापरेको छ। यसको जम्मा निर्माण लागतमा रु. ३८,६०,००० नगरपालिकाको र रु. ४०,००० ट्याक्सी संघको योगदान रहेको छ।

यस शौचालयको अतिरिक्त विशेषता विएसपी एण्ड युनाइटेड (BSP and United) को प्राविधिक सहयोगमा बनेको बायो ग्यास प्लान्ट हो । शौचालयमा महिला र पुरुषका फरक फरक कोठाहरू छन् । त्यस अतिरिक्त नुहाउने, लुगा फेर्ने, प्रयोग भएको न्याफ्किन थन्क्याउने भाँडा र स्टोरकोठा जस्ता सुविधाहरू पनि उपलब्ध छन् । यो शौचालयको व्यवस्थापन एकजना व्यक्तिले गरेका छन्, जसले पिसाब गरेवापत रु. २ र दिसाको लागि रु. ५ उठाउँछन् । तिनले प्रतिमहिना नगरपालिकालाई रु. ९००० र ट्याक्सी संघलाई रु. ३००० बुझाउँछन् । आफ्नो बचतबाट तिनले एउटा वाशिङ मेसिन पनि किनेका छन् । अहिले उनले प्रति पटक रु. २० को दरमा लुगाधुने सुविधा पनि उपलब्ध गराइरहेका छन् ।

माँ कंकालिनी खानेपानी आयोजना, सप्तरी

यो खानेपानी आपूर्ति गर्ने सक्रिय समुदाय हो । महिला प्राविधिक सहयोगले जीवनयापन र क्षमता अभिवृद्धिका लागि सञ्चालन खर्च उपलब्ध गराएको छ । सरसफाइमा स्थापित निरन्तर चालु कोषले गाउँको सरसफाइको स्तर अझ राम्रो पार्न सहयोग पुगेको छ । दुई वर्षअघि शौचालयमा पहुँच ५% थियो भने अहिले ७५% छ । हालसालै मात्र शुरू भएको हुनाले यसको दीगो पना उच्च चासोको विषय रहेको छ । संचालन र मर्मतसम्भार कोष लगायतका व्यवस्थापकीय आवश्यकताहरू देखिएका छन् । खासगरी पम्प चलाउन र मर्मत गर्न उपभोक्ता समूह र प्राविधिकहरूमा तालीमको खाँचो छ ।

विषयगत निष्कर्षहरू

संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण: जिल्लाका WASH समन्वय समितिहरू सक्रिय छन्, र विभिन्न क्षेत्रका सदस्यहरूलाई सहभागी गराउँदै नियमित बैठक तथा छलफल गर्छन् । हरेक जिल्ला समन्वय समितिले सरसफाइ र खुला दिसामुक्त क्षेत्रमा केन्द्रित रही सरसफाइ रणनीति अवलम्बन गरेको छ । तर यसमा खानेपानी आपूर्तिजस्ता विषयसँग सम्बन्धित योजनाहरू परेका छैनन् । नगर समन्वय समिति धेरैजसो जिल्लाहरूमा तुलनात्मकरूपले निष्क्रिय देखिन्छ ।

वित्तीय व्यवस्थापन: विभिन्न जिल्लाहरूमा WASH तर्फको आर्थिक योगदान मिश्रित रहेको छ । मूलतः जिल्लाहरूमा सरसफाइका लागि कोष विनियोजन राम्रोसँग भएको अध्ययनले देखाउँछ । खानेपानी आपूर्तितर्फका सेवाहरू प्रभावकारी छन् । शुल्क प्रणाली स्पष्ट छ । खासगरी धनकुटा र इटहरी खानेपानी आयोजनाहरू उदाहरणीय देखिएका छन् । यी दुई आयोजनाहरूमा शुल्क संकलन, ऋण सेवा, गरीबमुखी जडान शुल्क जस्ता राम्रा आर्थिक प्रावधानहरू स्थापित छन् ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: क्षेत्रमा क्रियाशील विविध संस्था र तिनीहरूका कार्यक्रमहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन सीमित देखिन्छ । कुनै स्पष्ट सूचकबिना ठाडो प्रकारको अनुगमन गर्ने चलन त देखिन्छ जुन सुधारका लक्ष्य प्राप्तितर्फ कम प्रभावकारी छन् । अनुगमन र मूल्याङ्कनसम्बन्धी सूचना संग्रहण कार्यतर्फ पनि सीमितरूपमा मात्र समन्वय र सहकार्य भएको देखिन्छ । सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना: WASH प्रणालीको सुचारूपना उपभोक्ता समितिहरूमा निहित कोषको संचालन र संरक्षण अनि कर्मचारीको नियुक्ति र परिचालनको कुशलतासँग निर्भर रहेको छ । उच्चकोटीको कार्यान्वयनको उदाहरणमा हरैँचा खानेपानी उपभोक्ता समिति छ । यसमा WASH अनुगमन तथा मूल्याङ्कन पद्धति तथा पानी सुरक्षा योजना राम्रोसँग अवलम्बन भएको पाइन्छ । यसकारण सम्पूर्ण समुदायले पूर्ण सेवा पाएको स्थिति छ ।

सरसफाइ तथास्वच्छता: पूर्वाञ्चल विकासक्षेत्र सरसफाइमा वृहत उपलब्धिहरू हाँसिल गरी राष्ट्रिय सरसफाइ लक्ष्य प्राप्तमा योगदान गर्नेतर्फ अघि बढेको छ । अधिकांश जिल्ला समन्वय समितिहरूसँग स्पष्ट सरसफाइ रणनीति छ । यसतर्फ समन्वय पनि राम्रो छ । तर खानेपानी सेवातर्फ भने योजनाहरू भएको खासै देखिँदैन, जुन वृहत परिस्थितिको ज्ञानमा कमीका कारण भएको हुनुपर्छ ।

खानेपानी गुणस्तर: खानेपानीको गुणस्तर अझै पनि अति कम प्राथमिकतामा परेको विषय देखिन्छ । खानेपानी उपभोक्ता समिति समेत उपभोक्ताबाट गुनासो नआएको बहानामा ढुक्क बसेको छ । वर्षायाममा खानेपानी फोहोर रहने तथा पानीबाट लाग्ने रोगको संक्रमणका बारेमा ज्ञान भए पनि खानेपानीको गुणस्तरभन्दा मात्राको लागि बढी ध्यान दिइएको देखिन्छ ।

लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण: महिला र सामाजिकरूपले बहिस्कृत समुदायका प्रतिनिधिहरूलाई WASH समन्वय समितिका महत्वपूर्ण पदहरू दिने प्रयास भएको देखिन्छ । तर यस्ता पदहरू औपचारिकताका लागिमात्र आरक्षित गरिएको पनि पाइयो ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन: विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन सम्बन्धी अत्यन्त कम ज्ञान र त्यससँग सम्बन्धित कार्यहरू न्यून रहेको पाइयो । यस क्षेत्रका पानीका मुहानहरू सुक्ने क्रममा रहेकाले पानीको स्रोतमै समस्या बढिरहेको देखिएको छ ।

८.२ सिकाइ भ्रमण: मध्यमाञ्चल

टोलीका सदस्यहरू: नवलकिशोर मिश्र (RMSO), भूषण तुलाधर (UN-Habitat), नन्द बन्जाडे (RMSO), भूषण भट्टराई (DOLIDAR), रमेशकुमार शर्मा (RWSSFDB), विजय श्रेष्ठ (KUKL), बल ब. ठकुराठी (KVWSMB), राजेन्द्र अर्याल (FEDWASUN), बोधनारायण श्रेष्ठ (UNICEF), नुरिया लेफ्कर्त (UNICEF), शिरीस सिंह (Practical Action Nepal), प्रयास घिमिरे (SEIU)

परिचय

प्रमुख साभेदारहरूबाट १२ जना प्रतिनिधिहरू संलग्न टोलीले ३ देखि १० मार्च २०१४ मा मध्यमाञ्चलका सातवटा जिल्लाहरू (धादिङ्ग, चितवन, मकवानपुर, पर्सा, बारा, सर्लाही र काठमाडौं) भ्रमण गरे । भ्रमणको मूल उद्देश्य क्षेत्र भरिको WASH गतिविधि बुझ्ने साथै स्थानीय साभेदारहरूका समस्याहरू सुन्ने थियो । सिकाइ टोली त्यस अवधिमा विभिन्न १५ साइटहरूको भ्रमण गर्नुका साथै २५ वटा बैठकमा सहभागी भयो ।

पूर्वाञ्चलमा जस्तै यस क्षेत्रको पनि ध्यान खानेपानीमा भन्दा सरसफाइमा बढी केन्द्रित भएको देखियो । यहाँ WASH मा गरिएको लगानी अपर्याप्त पाइयो । व्यक्तिगत धारा जडानको माग धेरै र महसुलपनि ठाउँ अनुसार फरक-फरक भएको पाइयो । केही ठाउँलाई छोडेर, समग्रमा आर्थिक व्यवस्थापनको पक्ष अत्यन्तै कमजोर देखियो । व्यवस्थित अनुगमनको अभिलेख राखेको पनि पाइएन । निजी धाराहरू चलेका छन् तर सार्वजनिक धाराहरू विविध समस्याले ग्रस्त छन् । अचम्मको कुरा त मानिसहरूलाई सरसफाइ तथा स्वच्छता गुरुयोजना (SHMP) को बारेमा थाहासम्म छैन । सार्वजनिक शौचालय निर्माण र व्यवस्थापन त यस क्षेत्रको प्रमुख चुनौती नै रहेछ । खानेपानीको गुणस्तर सुधारका प्रभावकारी प्रणाली र घरेलु प्रविधिसम्बन्धी (Point of Use) ज्ञानको अभाव देखिन्छ । महिला सहभागिता र विकलांग मैत्री शौचालयहरूको आवश्यकताप्रतिको उदासिनता हेर्दा लैङ्गिक समता र सामाजिक समावेशीकरणको पक्षमा पनि बढी ध्यान पुर्‍याउनु पर्ने देखिन्छ । यद्यपि अती गरीब जनताहरूका लागि सहयोगचाहिँ उपलब्ध छन् ।

तालिका ८.३ मध्यमाञ्चल भ्रमण टोलीका कृयाकलापहरू

जिल्लाहरू	क्रियाकलापहरू
धादिङ्ग	थाक्रे गाविसको फोगतपुर खानेपानी प्रणालीको भ्रमण; मुरलीभञ्ज्याङ्ग गाविसको विर्ता वेंसी खानापानी आयोजनाको अवलोकन; धुसा गाउँ समन्वय समितिसँग भेटघाट र छलफलसजिल्ला समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया
चितवन	जगतपुर केरूङ खानेपानी उपभोक्ता समूहसँग बैठक; बागबजार अनौपचारिक समुदायको भ्रमण; नगर समन्वय समिति भरतपुरसँग बैठक; भरतपुर आपूर्ति व्यवस्थापन बोर्डसँग भेटघाट; भरतपुर फोहोर पानी प्रशोधन प्लान्टको अवलोकन; पिप्ले गाविसको भ्रमण
मकवानपुर	हेटौडाको फोहोर पानी प्रशोधन स्थलको अवलोकन; हेटौडा नगर कम्पोष्ट प्लान्टको अवलोकन; हेटौडा नगरपालिकामा भेटघाट
पर्सा	गाउँ समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया र घोबेनी गाउँको अवलोकन; जिल्ला समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया; कलैया नगर समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया
सर्लाही	कमैया खानेपानी उपभोक्ता समितिसँग भेटघाट र छलफल; गौरमा समुदायसँग भेटघाट
काठमाडौं	काठमाडौं उपत्यका खानेपानी लिमिटेड, आयोजना कार्यान्वयन निर्देशनालय र मेलम्ची खानेपानी आयोजनामा बैठक र छलफल; क्षेत्रीय परामर्श बैठक

भ्रमणका मूल पक्षहरू

आरु बस्तर र दारिमटार खानेपानी, धादिङ्ग

जम्मा ५६ घरधुरीको यो समुदायले प्रतिघर जडानको सुविधा सहित सुधारिएको खानेपानी आपूर्ति प्रणाली अवलम्बन गरेको छ । अतिरिक्त र प्रयोग भएको पानीबाट तरकारी खेती गरिएको छ । पानीको महसुल दर कम भए पनि जम्मा हुने कोष सुविधा सञ्चालनका लागि पर्याप्त नै छ । धेरैजसो घरहरूमा बायो ग्याँस प्लान्ट जडान गरिएको छ । तरकारी खेतीसहित यो व्यवस्थाले समुदायका महिलाहरूलाई मद्दत पुगेको छ ।

चितवन बागवजार सुकुम्बासी बस्तीको पूर्ण सरसफाइ

चितवन बागवजारको सुकुम्बासी बस्तीले गरीब समुदाय पनि पूर्ण सरसफाइको तर्फ उन्मुख हुनसक्छ भन्ने स्थापित गरेको छ । यहाँका ८० वटै घरमा शौचालय छ साथै पानी छान्ने प्रणाली, सुधारिएको चुल्हो र भाँडाकुडा माभ्ने र सुकाउने प्रविधि छन् । नियमितरूपले समुदायको सरसफाइ गरिन्छ र धेरैजसो घरहरूमा सुधारिएको गाईगोठ छ । स्थानीय टोल सुधार समितिको नेतृत्व एक विकलांग व्यक्तिले गरेका छन् । बाँकी सदस्यहरू महिला छन् । यसबाट समुदायको सुधारमा विकलांग र महिलाहरूको शक्तिको अहम् महत्व रहने कुरा पुष्ट भएको छ ।

हेटौँडाको ठोस फोहरमैला व्यवस्थापन

धेरै सहरहरू फोहर व्यवस्थापनका लागि संघर्ष गरिरहेको अवस्थामा हेटौँडाले नवीन उपायहरू अगाडि ल्याएको छ । जस्तै, निजी क्षेत्रको साभेदारीमा स्रोत छुट्याई संकलन (source separated collection) पद्धतिको अर्गानिक फोहोर व्यवस्थापनको लागि कम्पोष्ट प्लान्ट र औषधीजन्य फोहरको अलग संकलन कार्यहरू उदाहरणीय रहेका छन् । कार्यसम्पादनका कतिपय पक्षमा सुधार हुनुपर्ने देखिएता पनि हेटौँडा नगर समग्रमा ठीक बाटोमा रहेको स्पष्ट छ ।

पर्सा जिल्ला WASH समन्वय समिति

व्यवस्थित र सक्रिय समन्वय समितिको नेतृत्वमा पर्सा जिल्लाको सरसफाइ अभियानले सबै क्षेत्रमा सहभागीताका साथ नयाँ गति लिएको छ । गाउँ तथा नगरस्तरका सबै समन्वय समितिहरूको सक्रियता पश्चात् अहिले वडा स्तरका समितिहरूको गठन भइरहेको छ । सबै निकायका प्रमुखहरूको बैठकमा सरसफाइको बारेमा गहन छलफल चल्यो । राजनीतिज्ञ, प्रहरी प्रशासन, सञ्चारकर्मी लगायतका निकायहरूको सञ्जाललाई सरसफाइ अभियानमा सहभागी गराइएको छ । तीनवटा गाविस खुला दिसामुक्त घोषित भइसकेका छन् भने अरू दुईवटा त्यसतर्फ उन्मुख छन् । यसबाट राम्रो नेतृत्व र सुगठित जिल्ला समन्वय समितिका साथमा सरसफाइ अभियान तराइमा पनि फस्टाउँछ भन्ने स्पष्ट हुन्छ ।

विषयगत निष्कर्षहरू

संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण: जिल्ला समन्वय समितिहरूको सरसफाइ क्षेत्रको कार्यसम्पादन सामान्यतः राम्रो छ । तर तिनीहरूले खानेपानी तर्फ पनि ध्यान दिनुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ । यसैगरी खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति र नगर समन्वय समितिहरूसँग जिल्ला समन्वय समितिहरूको उत्तिकै प्रभावकारी समन्वय हुनु आवश्यक छ । सहरी क्षेत्रमा खानेपानी बोर्डले राम्रो सेवा प्रदान गरेको देखिन्छ । केही नगरपालिकाहरूले फोहर व्यवस्थापनमा नयाँ कार्यहरू पनि गरेका छन् ।

वित्तीय व्यवस्थापन: धेरैजसो सार्वजनिक धाराहरू भएको खानेपानी आपूर्ति प्रणालीसँग संचालन र मर्मतकै लागि पर्याप्त कोष छैन । निजी जडानका लागि पैसा तिर्न मानिसहरू बढी रुचाएको देखिन्छ । गाविसहरूले गरीबहरूका लागि किस्ता बन्दीमा वा अनुदानबाट महसुल तिर्ने सुविधा उपलब्ध गराएको पाइन्छ । तर आय र सामाजिक न्यायमा वृद्धि गर्न प्रगतिशील महसुल प्रणाली लागू गर्नु जरुरी छ । सरसफाइ अभियान अन्तर्गत सफ्टवेयर प्रविधिहरूमा लगानी गरी जिल्ला, नगर वा गाउँस्तरीय समन्वय समितिले नियमित अनुगमन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: केही खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समूह र जिल्ला समन्वय समितिहरूले गर्नु पर्ने जति को शिशु गरिरहेकै भएता पनि WASH सम्बन्धी आयोजनाहरूको अनुगमन र मूल्याङ्कन अपर्याप्त नै छ । समग्रमा, स्पष्ट सूचक, विधि र जवाफदेहिता किटान गरिएका अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रणालीहरू स्थापना गर्नु जरुरी छ । साथै अनुगमन र मूल्याङ्कनका निष्कर्षहरू सबै साभेदारहरूको जानकारीमा ल्याइनु पर्छ ।

कार्य सुचारूपना तथा दीगोपना: निजी धाराजडित योजनाहरूको संचालन र मर्मत(सम्भार बढी राम्रो भएको हुँदा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता महासंघले उपभोक्ता समितिहरूको सबलीकरणमा महत्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्छ । नगर क्षेत्रहरूमा खानेपानी व्यवस्थापन बोर्डहरू कार्यसम्पादन सुधारमा सफल देखिन्छन् । तर फोहर पानी व्यवस्थापन पद्धतिहरूको प्रभावकारिता चाहिँ चिन्ता र चर्चाको विषय बनेको छ ।

सरसफाइ तथा स्वच्छता: जिल्ला समन्वय समिति खासै सक्रिय नभएका बाहेक अन्य जिल्लाहरूमा सरसफाइ अभियान प्रभावकारी देखिन्छ । स्थानीय राजनीतिक कार्यकर्ताहरूको हस्तक्षेपबाट हुने भैँ-भगडाबाट बच्नका लागि धेरैजसो गाविसहरूले एकमुष्ट अनुदान रकम उपलब्ध गराएको पनि पाइन्छ । सार्वजनिक शौचालय, खेरगएको पानी तथा ठोस फोहर व्यवस्थापन जस्ता खुला दिसामुक्त स्थितिपछिका नगरव्यापी सरसफाइका सवालहरूमा ध्यानकेन्द्रित हुनु पर्ने देखिन्छ । साथै हरेक स्वास्थ्य-संस्था तथा शैक्षिक स्थलहरूमा हातधुने ठाउँको व्यवस्था हुनुपर्छ ।

खानेपानी गुणस्तर: खानेपानीमा क्याल्सिनेशन, फोहोर मिश्रण, किटाणु संक्रमण जस्ता समस्याहरू व्याप्त भएकाले पानी प्रशोधनलाई खानेपानी आयोजनाको अत्यावश्यक अंशको रूपमा स्थापित गरिनु पर्छ । साथै खानेपानीको गुणस्तर, राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्ड, पानी सुरक्षा योजना र घरेलु पानी प्रशोधन प्रविधिहरूको बारेमा व्यापक जनचेतना फैलाउनु आवश्यक छ । यसैगरी, बेलाबेलामा गुणस्तर परीक्षण गरी उपभोक्ताहरूलाई त्यसको नतिजाको जानकारी गराउनु पर्छ ।

लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण: अधिकांश परियोजनाहरूमा महिला सहभागिता भए पनि त्यो न्यून छ । तराई क्षेत्रमा महिलाहरूको भूमिका फराकिलो पार्नु पर्ने देखिन्छ । तरकारी खेती र बायोग्यासजस्ता आयआर्जन हुने कामहरू WASH कार्यक्रम अन्तर्गत पारेर महिला सहभागिता बढाउन सकिन्छ । गरीब र सुकुम्बासी बस्तीका मानिसहरूले पनि WASH अभियानमा महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउन सक्छन् । त्यसैगरी सार्वजनिक संरचनाहरूमा विकलांगका आवश्यकताहरूमा ध्यान दिनु आवश्यक छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन: प्राकृतिक विपत्ति र जलवायु परिवर्तनको असर यस क्षेत्रको मुख्य समस्या नभए पनि बाढीपहिरो र मुहान सुक्ने घटनाहरू भने भइरहेको देखिन्छ । विभिन्न समन्वय समितिहरू यस्ता समस्याप्रति त्यति गम्भीर नदेखिए पनि विपद् जोखिम न्यूनीकरण र जलवायु परिवर्तनका सवालहरूलाई WASH सँगसम्बन्धित योजनाहरूमा समावेश गर्नु जरुरी छ ।

८.३ सिकाइ भ्रमण: पश्चिमाञ्चल

टोलीका सदस्यहरू: मनोज घिमिरे (WRMSO), सान्ना-लीना राउटानेन (RWSSP WN), प्रेमनीधि के.सी (DWSS), चन्द्रबहादुर के.सि (WRMSO), दिवाकर घिमिरे (DWSS), अन्टी रौटाभारा (UNICEF), ध्रुव कार्की (Suaahara/Save the Children), भुपेन्द्र अर्याल (RWSSFDB), मोहनदत्त भट्ट (NWSC), थानप्रसाद गैरे (FeDWaSUN), प्रेम डिसी (RWSSP-WN) र ठाकुर पण्डित (ICEM).

परिचय

बाह्रजनाको टोलीले रूपन्देही, कपिलवस्तु, स्याङ्जा र पर्वत जिल्लाका विभिन्न उपभोक्ता समिति अनि गाउँ र जिल्ला समन्वय समितिहरूको भ्रमण गर्‍यो। भ्रमण अवधिमा टोलीले साभेदार संस्थाहरूका क्षेत्र र जिल्लास्तरका अधिकारीहरूसँग एक अन्तर्क्रिया र गोष्ठी सम्पन्न गर्‍यो।

खुला दिसामुक्त अवस्थापछि पनि जिल्ला समन्वय समितिहरू सक्रिय रहेको देखियो। गाउँ समन्वय समितिहरूमा सक्रियता खासै पाइएन। तर जिल्ला समितिहरूमा पनि संस्थागत र सार्वजनिक शौचालयको चर्चा र चिन्ता खासै भएको देखिएन। पूर्वाञ्चलमा जस्तै यहाँ पनि निजी धारा जडानको उत्तिकै माग छ। व्यवस्थित अनुगमनको अभ्यास छैन। अधिकांश जिल्लाहरूमा WASH रणनीतिक योजना निर्माण गरेको पाइन्छ। ठोस फोहर व्यवस्थापन, खेर गएको पानी प्रशोधन र सार्वजनिक शौचालय व्यवस्थापन यस क्षेत्रका नयाँ चुनौतीहरू हुन्। खानेपानीको गुणस्तर सुधारका लागि पानी सुरक्षा योजना अवलम्बन गर्ने प्रवृत्ति पनि बढिरहेको देखिएको छ। लैङ्गिक-मैत्री शौचालय निर्माण गर्ने प्रक्रिया पछाडि परेको अर्को पक्ष हो। पूर्वाञ्चलमा जस्तै पानीका मुहान सुक्ने वा स्रोत घटेर जाने समस्या यहाँ पनि देखिएको छ।

तालिका ८.४ पश्चिमाञ्चल भ्रमण टोलीका कृयाकलापहरू

जिल्लाहरू	क्रियाकलापहरू
मकवानपुर	गाउँ समन्वय समिति र खानेपानी उपभोक्तासमूहसँग अन्तर्क्रिया; शङ्करनगरको अवलोकन; जिल्ला समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया
कपिलवस्तु	जिल्ला समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया; कोपुवा उपभोक्ता समितिसँग अन्तर्क्रिया तथा खानेपानी प्रणालीको अवलोकन
स्याङ्जा	जिल्ला समन्वय समिति र नगरपालिका कार्यकारी अधिकृतसँग अन्तर्क्रिया; फेदीखोला खानेपानी प्रणालीको अवलोकन र उपभोक्ताहरूसँग अन्तर्क्रिया
पर्वत	जिल्ला समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया; कार्की नेटा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समिति र उपभोक्ता समूहसँग अन्तर्क्रिया
पोखरा	क्षेत्रीय साभेदारहरूसँग अन्तर्क्रिया गोष्ठी

भ्रमणका मूल पक्षहरू

रूपन्देही शंकर नगर गाविस WASH समन्वय समिति

यहाँको गाउँ समन्वय समिति वि. स. २०६८ मा गठन भएको हो। यो समितिले गरीब र सामाजिक रूपले बहिष्कृत परिवारहरूका लागि एक-एक हजार रूपैयाँ अनुदान प्रदान गर्न गाविस र जिविस बिचमा सहमति गराएको छ। यो अनुदानका माध्यमले शंकरनगरलाई जिल्लाको पहिलो खुला दिसामुक्त गाविस बन्न सम्भव तुल्याएको छ। खुला दिसा मुक्तिपछि गाविसले बजारका विभिन्न ठाउँमा सार्वजनिक शौचालयहरू बनाउने योजना बनाएको छ, र गाविसलाई प्लास्टिकमुक्त घोषित गर्ने अठोटमा छ।

यो समिति खानेपानी उपभोक्ता समूहहरूसँग नजिकबाट काम गर्छ र माग अनुसार हरेक घरमा धारा उपलब्ध गराउँछ। व्यवस्थापन राम्रो भएकोले यसले समुदायको विश्वास जितेको छ। समितिको बचतमा ३ करोड रूपैयाँ छ, साथै अर्को खानेपानी प्रणाली स्थापनामा लगानी गर्न इच्छुक छ। जसको कारण सरकारलाई पनि संयुक्त लगानीको नीति अवलम्बन गर्न प्रेरणा मिलेको छ। यसरी शंकरनगर गाविस खाने पानी सेवाको दीगो व्यवस्थापनमा उदाहरणीय बन्न तल्लीन देखिएको छ।

अवलोकन र अन्तर्क्रिया: कोपवा खानेपानी उपभोक्ता समूह

धातुको ट्याङ्की र फ्रेम संरचना भएको कोपवाको खानेपानी प्रणाली हालसालै स्थापना भएको पूर्वाधार हो। उपभोक्ता समितिले हरेक घरमा धारा जोडिदिएको छ, र अहिले छिमेकका परिवारबाट बढेको सेवाको मागका कारण समस्या बेहोरिरहेको छ। उपभोक्ता समिति ५ पुरुष, ४ महिला र ३ जनजाती प्रतिनिधिबाट बनेको छ। समितिले प्रतिपरिवार रू. १०० का दरले महसुल उठाई प्रतिमहिना रू. ८८०० संचालन र मर्मत कोषमा जम्मा गर्छ। तर मर्मत(सम्भारकर्ताहरूलाई दिने ज्याला खर्चपछि हुने मासिक बचत भने मुश्किलले रू. ८०० मात्र छ। बचन न्यून भएकाले प्रणालीलाई टिकाएर राख्नु चुनौतीपूर्ण छ।

स्याङ्जा DWASHCC मा अन्तर्क्रिया

जिल्ला शिक्षा अधिकारी, महिला तथा बालबालिका अधिकृत, स्थानीय विकास अधिकारी, खानेपानी तथा सरसफाई डिभिजन कार्यालय, गैरसरकारी संस्था र विकास साझेदार निकायका प्रतिनिधिहरू जस्ता मुख्य सदस्यहरू जिल्ला समन्वय समितिको अन्तर्क्रियामा उपस्थित थिए।

जिल्लामा खानेपानीमा पहुँच ८०% र सरसफाइमा शत प्रतिशत देखिन्छ। सबै गाविस र दुईवटै नगरपालिका खुला दिसामुक्त घोषित भइसकेका छन् भने कम्तीमा ६५ परिवारहरू अबै पनि अस्थायी शौचालय प्रयोग गर्दैछन्। जिल्ला अहिले यस प्रकारका शौचालयहरूलाई स्थायी बनाउने प्रक्रियामा छ। सरसफाइ अभियानप्रतिको चेतनाका कारण जिल्लामा खानेपानीको माग पनि तिब्ररूपले बढेको छ।

खानेपानी प्रणाली अवलोकन: कार्कीनेटा पर्वत

भ्रमण अवधिभरमा यो अन्तिम कार्यक्रम थियो। ग्राभिटी फ्लो (Gravity Flow) प्रविधिमा आधारित खानेपानी प्रणालीले कार्कीनेटाका बासिन्दाहरूलाई सेवा पुऱ्याइरहेको छ। शुरुमा सामुदायिक खानेपानी वितरण अवधारणाका साथ निर्मित यो प्रणालीलाई निजी धारा जडानमा परिणत गरिएको छ। अहिलेसम्म इच्छा भएका र खर्च गर्न सक्ने २९० परिवारहरूमा धारा जोडिएको छ। बाँकी परिवारहरू भने २० वटा अरू सार्वजनिक धाराहरूबाट सेवा सुविधा लिइरहेका छन्।

विषयगत निष्कर्षहरू

संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण: सबै तहका समन्वय समितिहरू गुरुयोजनाका मापदण्ड मुताविक नै सक्रिय र क्रियाशील छन्। संयुक्त क्षेत्रगत वार्षिक योजना प्रणालीको थालनी भएको छैन। विकास साभेदारहरू बिच अत्यन्त राम्रो समन्वय र सहकार्य स्थापित छ। तर अधिकांश उपभोक्ता समितिहरू आश्रित छन्, अनि सरकार र विकास साभेदारहरूबाट हुने सहयोगको अपेक्षामा रहन्छन्।

वित्तीय व्यवस्थापन: उपभोक्ताहरूको निजी धारा जडान र महसुल तिर्ने चाहनामा क्रमशः वृद्धि भएको छ। तर खानेपानी प्रणालीको कार्यक्षमताका लागि भने अत्यन्त कम बजेट विनियोजन गरिएको छ। अझसम्म अर्ध(सहरी र ग्रामीण क्षेत्रहरूमा पानीको संग्रहण र वितरणमा निजी क्षेत्रको संलग्नता देखिएको छैन। यद्यपि यस प्रकारको सेवाको आवश्यकता महशुस भने गरिएको पाइन्छ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: कुनै स्पष्ट अनुगमन सूचक तथा मूल्याङ्कन पद्धति अवलम्बन गरेको देखिँदैन। खुला दिसामुक्ति प्रक्रियाका लागि भने संयुक्त अनुगमनको अभ्यास भएको देखिन्छ। माथिल्लो स्तरको समन्वय समितिले अनुगमन र ODF कार्यान्वयनको भूमिका खेलेको छ। गाविस स्तरमा WASH सूचना व्यवस्थापनको अभ्यास गरिएको छैन। राष्ट्रिय सूचना व्यवस्थापन परियोजनाका लागिमात्र भए पनि जिल्ला स्तरमा सूचना प्रवर्द्धनको शुरुवात भएको देखिन्छ। तर साभेदारहरू बिच वृहत आदानप्रदान र रूजुकरण प्रणाली विकास भएको पाइँदैन।

सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना: अधिकांश उपभोक्ता समिति दर्ता भएका भएका भए पनि थोरैमात्र उपभोक्ता महासंघमा आवद्ध छन्। जिल्ला र गाविसहरूमा WASH परियोजना सञ्चालनका स्पष्ट सूचकहरूको विकास भएको छैन। अनावश्यक लम्बिएका खानेपानी आयोजना नै आफैँमा दीगोपना र व्यवस्थापनका लागि चुनौती भएका छन्। कम्तीमा पर्वत जिल्लाले भने स्रोत नक्शाङ्कनको शुरुवात गरेको छ।

खानेपानी गुणस्तर: जिल्लाको मुख्य ध्यान खानेपानीको गुणस्तरसम्बन्धी चेतनाविना नै खानेपानीमा पहुँच दिलाउनेमा छ। केही निकायहरूले पानीका नमूनाहरूको परीक्षण गरेका छन्। घरेलु खालका पानी प्रशोधन प्रविधिहरूलाई समुदायसम्म पुऱ्याउने काम भएको छ। धेरै मानिसहरू पानीको कारणले हुने रोग संक्रमण घटेको विश्वास गर्छन्, तर यसको पुष्टी गर्ने कुनै तथ्याङ्क उपलब्ध छैन।

सरसफाइ तथा स्वच्छता: जिल्ला समन्वय समितिहरू सरसफाइ योजनासहित सक्रिय छन्। गाउँ समितिहरू पनि गाविसहरूलाई खुला दिसामुक्त घोषित गराउनसम्म सक्रिय छन्, तर दीगो व्यवस्थापनका पक्षमा उनीहरूमा उदासीनता देखिन्छ। यसको अर्थ ODF घोषणापर्यन्तका कृयाकलापहरूमा स्पष्टता छैन। सार्वजनिक शौचालयको माग उच्च छ तर लगानी र संचालन रणनीतिका बिच खाडल छ। ODF अभियानपछि खानेपानीमा दुई प्रकारको माग बढेको देखिन्छ। सामाजिक अभियानमा सञ्चारमाध्यमले राम्रो योगदान दिएको छ। कार्यान्वयनतर्फ कुनै ठोस कार्ययोजना नदेखिए पनि ठोस र तरल फोहोर व्यवस्थापनका लागि सहरी क्षेत्रमा व्यापक जनचेतना बढेको पाइन्छ।

लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण: खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समूहहरूमा भण्डै ३३५ महिलाको सहभागिता छ। महिला नेतृत्व बढ्दो क्रममा छ। उपभोक्ता समूहहरूमा दलित र जनजातीहरूको प्रतिनिधित्व पनि बढेको छ। लैङ्गिक-मैत्री सार्वजनिक शौचालय निर्माणमा प्राथमिकता दिइएको छ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन: जिल्ला र गाउँकै WASH नीति सम्बन्धी कागजातहरूमा विपद् जोखिम न्यूनीकरणका पक्षहरू उल्लेख गरेको पाइँदैन। पानीका मुहानहरू क्रमशः घट्दै गई खानेपानी सेवा प्रणालीमै प्रतिकूल असर परिरहेको छ। प्राकृतिक विपत्ति बढ्न गई खानेपानी आपूर्ति प्रणाली र तिनका संरचनाहरू बिग्रेर गएका छन्। पानीका मुहानहरूमाथि वृक्षरोपणको खाँचो छ, र पहाडका चुचुरामा रिचार्ज पोखरी निर्माण गर्नु पर्नेछ।

भावी कार्यदिशा: खानेपानीलाई उच्च प्राथमिकतामा राखिनुपर्छ, साथै पानी सुरक्षा योजना र यसको कार्यान्वयनमा समन्वय समितिहरूको पूर्ण ध्यान जानुपर्छ। वितरण सेवालाई सामुदायिक धाराबाट निजी जडानतर्फ लैजानु पर्छ। पूर्ण सरसफाइको प्रत्याभूतिदिन बलियो रणनीति र स्पष्ट कार्यसूचीका साथ खुला दिसामुक्त अवस्थालाई दीगो बनाइनु पर्छ। दिसा, पिसाब तथा ठोस फोहरको सदुपयोग गर्ने प्राविधिक विकल्पका बारेमा व्यापक जनचेतना फैलाउनु पर्ने पनि देखिन्छ।

८.४ सिकाइ भ्रमण: मध्यपश्चिमाञ्चल

टोलीका सदस्यहरू: विनोद कुमार अग्रवाल (RMSO), मदनराज भट्ट र रुबिका श्रेष्ठ (HELVETAS), केदार प्रजापति (MoUD), उत्तम रेग्मी (MoUD), कुलमणि देवकोटा (FEDWASUN), शङ्कर पाठक र अनुप रेग्मी (SNV), शोभा अधिकारी (UNICEF), हरीशचन्द्र न्यौपाने (RWSSFDB), दिपेन्द्र चौधरी (NRCS), नविन कुमार शाही (KIRDARC), सुमन कुमार शाक्य (ENPHO)

परिचय

एघार जनाको टोलीले रोल्पा, प्युठान, बर्दिया, सुर्खेत र दैलेख जिल्लाको भ्रमण गर्‍यो।

सबै जिल्ला र गाविसहरूमा समन्वय समितिहरू गठन भएका छन्। विकेन्द्रित योजनाको अभ्यास भएको छ। स्थानीय निकायहरूबाट न्यूनतम बजेट विनियोजन गरिएको छ। पुराना सुविधाहरूको पुनर्स्थापना र मर्मतसम्भारभन्दा नयाँ परियोजनाहरू ल्याउनेमा ध्यान भएको छ। खानेपानी र सरसफाइ प्रणालीहरूको एकीकृत अनुगमनको अभाव छ। स्रोत केन्द्र अस्तित्वमा भए पनि त्यसलाई बलियो बनाउनु पर्ने आवश्यकता छ। आयोजना निर्माणको चरणमा खानेपानीको गुणस्तर परीक्षण भएपश्चात् उपभोक्ता साभेदारहरूलाई क्षेत्रीय प्रयोगशाला भएको सम्म जानकारी छैन। खुला दिसामुक्ति पछिका लागि कुनै कार्ययोजनाहरू बनेका छैनन्। खुला दिसामुक्त अभियानमा स्वास्थ्य र शिक्षाका निकायहरू कम सक्रिय छन्। पर्याप्त सार्वजनिक शौचालयहरू नहुनु अर्को मुख्य समस्या देखिएको छ। छाउपडी प्रथाले खुला दिसामुक्ति अभियानलाई प्रतिकूल असर पारेको छ। खानेपानीका मुहानहरू सुकेर जाँदैछन्।

Rain water harvesting jar, Seri Dailekh

तालिका ८.५ मध्यपश्चिमाञ्चल सिकाइ भ्रमण कृयाकलापहरू

स्थान	कृयाकलापहरू
रोल्पा	कोटगाउँ गाविसको भ्रमण; जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक
प्युठान	स्वर्गद्वारी गाविसको भ्रमण
बर्दिया	मगरगढी गाविसको भ्रमण; जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक
सुर्खेत	भृप्रा खानेपानी तथा सरसफाइ आयोजना र वडा नं. ११ र १२ को भ्रमण; सुर्खेत नगरपालिकाको भ्रमण
दैलेख	नेपा गाविसको भ्रमण; जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक
नेपालगञ्ज	क्षेत्रीय गोष्ठी आयोजना

भ्रमणका मूल पक्षहरू

प्युठान स्वर्गद्वारी गाविसको धनबाङ्ग गाउँ:

पूर्ण व्यवहार परिवर्तनको लागि यो स्थान प्रसिद्ध छ। यहाँको समुदायमा देखिएका मूल विषयहरू यी हुन्:

- सरसफाइका मान्यताहरूलाई समुदायले स्वीकारेको छ र हप्तामा दुईपटक सडक सफा गरिन्छ।
- हरेक घरमा कुहिने र नकुहिने बस्तुका लागि अलग-अलग दुईवटा फोहर फाल्ने खाडल छन्।
- प्रत्येक घरमा पानी छान्ने प्रविधि प्रयोग भएको छ।
- पर्यटन व्यवसाय लगायतका दीर्घकालीन एकीकृत विकास यो जनातर्फ समुदाय बढेको छ।
- गाउँलाई पूर्ण सरसफाइ सम्बन्धी ज्ञानको केन्द्र नै मान्न सकिन्छ।

स्वर्गद्वारी धनबाङ्गको TBC गाउँ

बर्दिया जिल्ला WASH समन्वय समिति

भ्रमण टोलीले बर्दिया जिल्ला WASH समन्वय समितिसँग अन्तर्क्रिया गर्‍यो। त्यहाँका उत्कृष्ट कृयाकलापहरू निम्नानुसार छन्:

- मुख्य साभेदारहरूबिच अर्थपूर्ण समन्वय हुन्छ। समितिको बैठक नियमित हुन्छ।
- समितिसँग जिल्ला सरसफाइ रणनीतिक योजना छ।
- लगभग सबै गाउँ समन्वय समितिहरूसँग गाउँ खुला दिसामुक्त क्षेत्र कार्ययोजना छ।
- जिल्ला समन्वय समितिले गाविसै पिच्छे मुख्य उत्प्रेरकहरूको विकास र परिचालन गरेको छ, जो सरसफाइ अभियानमा सक्रिय छन्।
- तराइको जिल्ला भए पनि, खुला दिसामुक्त अभियानमा उल्लेख्य प्रगति भएको छ।
- वडा नागरिक मञ्च, वाल क्लब, युवा समूह, महिला समूह, रेडक्रस स्वयम सेवकजस्ता समुदाय स्तरका मञ्चहरू खुला दिसामुक्त अभियानमा परिचालित छन्।
- जिल्ला, गाविस र नगरपालिका स्तरमा इमर्जेन्सी रणनीतिक योजनाको अभाव छ।

बर्दिया DWASHCC सँगको बैठक

नेपा गाविस गाउँ WASH समन्वय समिति, दैलेख

नेपा गाविस खानेपानी उपयोग गुरुयोजना (WUMP) जस्तो WASH क्षेत्र विकासको बृहत योजना निर्माण गर्ने गाविसहरू मध्येको एक हो। भ्रमण टोलीले त्यहाँ देखेका मुख्य तथ्यहरू निम्नानुसार छन्:

- WASH क्षेत्रको एकीकृत विकासको लागि WUMP एउटाराम्रो संयन्त्र हो। यसले खानेपानीमा हुने भ्रूणलाई कम गर्छ, र योजनाहरूको क्रियाशीलता बढाउँछ।
- खुला दिसामुक्त घोषणापश्चात् गाविसले पूर्ण सरसफाइ र १००% खानेपानी कभरेजको लक्ष्य लिएको छ। खानेपानीमा पहुँच सन् २०११ (२६%) को तुलनामा २०१३ (६३%) मा निकै बढेको स्पष्ट देखिन्छ।
- गाउँ समन्वय समिति निकै सक्रिय छ। यसको संस्थागत पक्ष गाउँ परिषदको भेलाले पारित गरी लागू गरेको नियामावलीका कारण बलियो बनेको छ।

नेपा गाविसको निजी जडान

- ग्रामीण क्षेत्रमा निजी धारा जडान, मुहान संरक्षण कृयाकलापहरू, न्याफिकन फाल्ने व्यवस्था सहितको महिला शौचालय यो गाविसमा भएका उल्लेख्य प्रगतिहरू हुन् ।

भुप्रा वृहत खानेपानी आयोजना, सुर्खेत

- यो आयोजना उपभोक्ताहरूबाट संचालित छ । प्रणालीको संचालनमा सुधारिएको व्यवस्थापन (सहभागिता र जवाफदेहिता) लागू भएको छ ।
- खानेपानी प्रशोधन संयन्त्र राम्रोसँग चलेको छ । आवधिकरूपले गुणस्तर परीक्षण भएको छ ।
- बढ्दो ब्याजदर बेहोर्नु पर्ने समस्या छ । नौकरोड रूपैयाँ ऋणमध्येबाट करीब ५.२५ करोडमात्र तिरेको देखिन्छ । जम्माभएको ब्याजका कारण अबै ८ करोड तिर्न बाँकी रहेको छ ।

भुप्रा खानेपानी प्रशोधन केन्द्र

विषयगत निष्कर्षहरू

संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण: सबै जिल्लामा गाउँ र जिल्ला समन्वय समितिहरूको गठन भएको छ । केही जिल्ला र गाविसमा WASH का निकायहरूबिचको समन्वय बढाउन आवश्यक छ । जिल्ला र गाउँ समन्वय समितिहरूमा प्राविधि, नेतृत्व तथा समन्वय पक्षमा क्षमताको कमी देखिएको छ । समन्वय समितिहरू बढीजसो खुला दिसामुक्त अभियानमा मात्र केन्द्रित छन् । केही गाउँ समन्वय समितिहरू ODF पछि निष्क्रिय बसेका छन् ।

वित्तीय व्यवस्थापन: स्थानीय निकायहरूले WASH का लागि कम बजेट छुट्याएका छन् । पानीको महसुल दरमा संशोधन भएको छैन । केही योजनाहरू ब्याजका कारण ऋणमा डुबेका छन् । JSR-I को सिफारिसमा मर्मत-सम्भारका लागि दिइएको २०५ बजेट नै प्रयोग भएको छैन । WASH सम्बन्धी कार्यक्रमहरूमा निजी क्षेत्रको संलग्नता देखिंदैन ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: खानेपानी र सरसफाइ प्रणालीमा अनुगमन र मूल्याङ्कन पद्धति एकीकृत खालको छैन । माथिल्लो निकायबाट हुनुपर्ने आवधिक अनुगमन र प्रतिवेदनको अभाव छ । सरसफाइतर्फ संयुक्त अनुगमन हुने गरेको भए पनि खानेपानीको हकमा भएको देखिंदैन । जिल्ला समन्वय समितिले ODF पछि खासै अनुगमन गरेको छैन । क्षेत्रीय अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण कार्यालयमा WASH सम्बन्धी सूचना संग्रह प्रविधि राखिएको छ, तर त्यसले काम भने गरेको छैन ।

सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना: पुरानो संरचनाको मर्मत र पुनर्स्थापना छोडेर नयाँ योजनातिर आकर्षण बढी देखिएको छ । उपभोक्ताहरूबाट महसुल उठाउन र मर्मत-सम्भार कोषको व्यवस्थापन र परिचालन गर्ने समस्या देखिन्छ । तालीमप्राप्त मिस्त्रीहरू अन्यत्र बसाइँ सरिरहन्छन् । निर्माण कार्यपछि भने पुग्दो सहयोग मिलिरहेको पाइन्छ । खानेपानी र सरसफाइ उपभोक्ता समूहहरूले संस्थागत सहयोग पाइरहेका छैनन् । निजी जडान भएका धाराहरूले भने राम्रोसँग काम गरेका छन् ।

सरसफाइ तथा स्वच्छता: ग्रामीण र सहरी सरसफाइ पहुँचमा ठूलो भिन्नता पाइन्छ । सहरी सरसफाइ बढी चुनौतीपूर्ण छ । जिल्लाहरूले ODF स्थितिमा पुग्ने रणनीति अवलम्बन गरेका छन्, तर ODF पछिका योजना र कृयाकलापहरू पर्याप्त छैनन् । सार्वजनिक स्थल र संस्थाहरूमा (जस्तै स्वास्थ्य केन्द्र र बजारहरू) शौचालयहरू कम छन् । विद्यालयका शौचालयहरू राम्रा छैनन् । समग्रमा भन्दा गाउँ केन्द्रित सरसफाइ गुरुयोजना र रणनीतिको अभाव छ ।

खानेपानी गुणस्तर: खानेपानी र सरसफाइ आयोजना निर्माणको समयबाहेक पानीको गुणस्तर परीक्षण भएको देखिंदैन । क्षेत्रीय स्तरको खानेपानी गुणस्तर प्रयोगशालाको स्थापना त भएको छ, तर यसको बारेमा जिल्लाकै साभेदारहरू जानकारी

छैनन् । मानिसहरू सुरक्षित खानेपानी प्रयोगको बारेमा खासै सुसूचित छैनन् साथै राष्ट्रिय खानेपानी गुणस्तर मापदण्डका बारेमा पनि अनभिज्ञ छन् ।

लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण: खुला दिसामुक्त अभियानमा सक्रिय सहभागिताका बावजुद उपभोक्ता समिति र गाउँ WASH समन्वय समितिहरूमा महिलाहरूको प्रतिनिधित्व न्यून छ । महत्वपूर्ण निर्णयहरूमा उनीहरूको कुनै प्रभाव छैन । भौगोलिकता, आयस्तर र जातीय पक्षमा पनि WASH का सेवाहरूको पहुँचमा चर्को विभेद छ । विकलाङ्ग-मैत्री सार्वजनिक शौचालयको निर्माण भएको छैन । छाउपडी प्रथाले खुला दिसामुक्त अवस्थाको दीगोपनमा असर पारेको छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन: खानेपानी तथा सरसफाइका संयन्त्रहरूले विपद् जोखिम न्यूनीकरणलाई गम्भीरताका साथ लिएका छैनन् । जिविसहरूले तत्काल परिचालित हुने समूहका सदस्यहरूलाई विपद्मुखी ठाउँहरूमा आकस्मिक परिचालन गर्ने गरेका छन् । तर जिल्लाका जोखिम न्यूनीकरण योजनाहरूले पर्याप्त आधारभूत जीवनरक्षक सामग्रीहरू किनेर राखेको कुरा दर्शाउँदैनन् । पानीको मुहान संरक्षणतर्फ पनि ध्यान पुगेको छैन ।

भावी कार्यदिशा: राष्ट्रिय सरसफाइ गुरुयोजनामा संसोधन, खानेपानी उपयोग गुरुयोजना निर्माण, पानीको गुणस्तर अनुगमन प्रणालीको थालनी र राम्ररी चल्ने क्षेत्रीय प्रयोगशाला सहितको तथ्याङ्क संकलनको स्थापनाजस्ता पक्षहरूमा सुधारको खाँचो देखिएको छ । निर्माणपर्यन्तको सहयोग र क्षमता अभिवृद्धिकरण आवश्यकता छ । WASH सेवाहरू लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरणको प्रत्याभूतिमा स्पष्ट रहनु पर्छ । विपद् जोखिम तथा जलवायु परिवर्तनका असरहरूबाट बच्न मुहानहरूको संरक्षणतर्फ उचित ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ ।

C.५ सिकाइ भ्रमण सुदूर पश्चिमाञ्चल

टोलीका सदस्यहरू: उमाशङ्कर जोशी(DWSS/FWR), कारी लेपनेन (RVWRMP), पदम कुँवर (DWSS), प्रज्ञा श्रेष्ठ (USAID), माधव पहाडी (UNICEF), वि. वि. थापा (SEBAC-Nepal), यज्ञराज जोशी (FEDWASUN), दिव्य खड्गी (RWSS Fund Dev= Board), अनन्त वज्राचार्य (Lumanti), परिक्षित श्रेष्ठ (RVWRMP), जगन्नाथ पुर्वे र पूर्ण ज्वारचन(DWSS)

परिचय

बाह्र जनाको टोलीले कन्चनपुर, बझाङ, डोटी, अछाम, र कैलाली जिल्लाहरूको भ्रमण सम्पन्न गर्‍यो । टोलीको अवलोकनले मूलतः ODF पछि समन्वय समितिहरूको भूमिका सीमित रहेको देखाउँछ । मध्य-पश्चिमाञ्चलमा जस्तै छाउपडी प्रथाले ODF को निरन्तरतामा असर पारेको छ । मानिसहरूमा रहेको अनुदानको आशा गर्ने बानीले ODF अभियानलाई अरू बाधा पुऱ्याएको छ । बझाङमा तेश्रो पक्षको अनुगमनको अभ्यास गरेको देखियो । पहुँचको विपरित नयाँ परियोजनाको माग धेरै छ, भने चलि रहेका सेवाहरूको दीगोपनाकायम गर्नेतर्फ कम चासो छ । ठोस फोहर व्यवस्थापन र ढलनिकास लगायतका आवश्यकताका विषयहरूलाई नयाँ सहरहरूमा प्राथमिकता दिएको पाइँदैन । भावर क्षेत्रमा आसेनिक र क्याल्सिनेशनको समस्या छ, तर त्यसको निवारणमा कुनै ठोस कार्यनीति बनेको छैन । यो क्षेत्रमा प्राकृतिक विपत्तीको सम्भावना उच्च छ । सार्वजनिक स्वास्थ्यमा संकट आउने पनि उत्तिकै खतरा छ । यी मानव व्यवहार र खानेपानीको गुणस्तरसँग जोडिएर आउने विषयहरू हुन् ।

जिल्ला	कृयाकलापहरू
कञ्चनपुर	जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक; सुडा गाउँ समन्वय समितिसँग बैठक; मुसेपानी खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्ता समितिसँग बैठक तथा साइट भ्रमण
बझाङ	जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक; गाउँ समन्वय समितिसँग बैठक; पौगढीमा खानेपानी तथा सरसफाइ उपभोक्तिसँग बैठक तथा गाविसमा अन्तर्क्रिया; :ultiple Water System को भ्रमण
डोटी	क्षेत्रीय समन्वय समिति र डोटी जिल्ला प्रतिनिधिहरूसँग अन्तर्क्रिया तथा बैठक
अछाम	जयगढ खानेपानी प्रणाली अवलोकन; जिल्ला समन्वय समितिसँग बैठक; सिद्धेश्वर खानेपानी प्रणाली भ्रमण
कैलाली	RVWRMP II मा बैठकस जेठिखर्क निगलाडीको भ्रमण; कैलालीका डिभिजनल इन्जीनियरसँग भेटघाट

भ्रमणका मुख्य पक्षहरू

Women WSUC in Musepani, Kanchanpur initiated to restore water project

कञ्चनपुर मुसेपानी खानेपानी तथा सरसफाइ महिला उपभोक्ता समूहले खानेपानी आयोजना पुनरुत्थानको काम गरेको छ । वि. सं. २०५२ मा शुरू गरिएको यो आयोजना अचानक बिचमा बन्द भएको थियो । पुरुषहरूको बाहुल्य रहेको तत्कालीन उपभोक्ता समूहले यसको उत्थानमा कुनै अगुवाइ देखाएको थिएन । स्थानीय महिला अगुवा मुना पासवानले सम्पूर्ण महिला सदस्य भएको उपभोक्ता समिति पुनर्गठन गरिन् । त्यसअघिको समितिले मुना पासवानको अध्यक्षतामा ९ सदस्यीय नयाँ समिति बनाउन सहमति दियो । डिभिजन कार्यालयको सहयोग र समितिका महिलाहरूको प्रयासमा मुसेपानी खानेपानी आयोजनाले अहिले १७ सार्वजनिक धाराबाट ११५ घरमा पानी वितरण गरिरहेको छ ।

समुदायको धारा देखाउँदै राधा बहु र नन्दा बोहरा

ODF घोषणा: गर्व र प्रतिष्ठाको विषय

सुदूर-पश्चिमको बझाङ जिल्लामा खुला दिसामुक्त अवस्थाको घोषणा गर्नसक्नु चानचुने विषय होइन । खुला दिसापिसाब गर्ने बानीलाई निरुत्साहित गर्न जनचेतना फैलाउने काम यो क्षेत्रमा अबै पनि चुनौतीपूर्ण देखिन्छ । जिल्लामा सरसफाइ सेवा मापहुँच ७५५ भएको तथ्याङ्कले देखाएको छ, जुन त्यति निराशाजनक होइन । जिल्लाका ४७ वटा गाविसमध्ये १६ वटा ODF को हैसियतमा छन् भने १० वटा अरू ODF घोषणा नजिक छन् । स्थानीय पत्रकारहरूको सहभागिता भन चाखलाग्दो र प्राशंसनीय छ। जिल्ला पत्रकार महासंघले पाँचबुँदे संकल्प गरी शौचालय नभएका होटलहरूमा चिया र खाजा बहिष्कार गर्न शुरू गरेपछि स्थानीय होटल र रेस्टुराँहरूमा शौचालय बनाउन दबाव परेको घटना मननीय छ । जिल्लाका उपभोक्ता र साभेदारहरूले ODF घोषणालाई गर्व र प्रतिष्ठाको विषय ठानेका छन् र यस्तो अवसरलाई पर्वको रूपमा मनाएका छन्। यसले जनताको ध्वज प्रतिको आस्था र स्वामीत्वभाव दर्शाउँछ ।

पत्रकार महासंघको पाँचबुँदे संकल्पको क्लिप

असल कामको लागि गरीबलाई सहयोग

अछाम जिल्ला सिद्धेश्वर गाविसका सम्पन्न परिवारहरूले गरीबहरूलाई उदाहरणीय सहयोग प्रदान गरेका छन् । खुला दिसा निरुत्साहित गर्ने व्यापक सरसफाई अभियानपछि ८८६ परिवारले शौचालय बनाए, तर निम्न आर्थिक स्थिति भएका २६ घरलाई सम्भव भएन । तर आन्तरिक स्रोतबाट भएको जिन्सी सहयोगले ती २६ परिवारले घरमा शौचालय बनाउन सके, जसकारण सिद्धेश्वर गाविसको शौचालय सेवाको पहुँच १००% सिद्ध भयो । शर्मिला नाम गरेकी एक स्थानीय महिलाका अनुसार गाविसका हरेक घरमा शौचालय बनेको भए पनि वृद्धवृद्धाहरूलाई प्रयोग गर्न लगाउन निकै गाह्रो भएको थियो, तर सरसफाई जनचेतना सहितको व्यापक घरदैलो अभियानले गाविसलाई खुला दिसामुक्त क्षेत्र बनाउन सम्भव गरायो । यस गाविसलाई २७ माघ २०६९ मा खुला दिसामुक्त घोषित गरिएको थियो ।

सिद्धेश्वर गाविसमा शौचालय भएको एक घर

विषयगत निष्कर्षहरू

संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण: WASH समन्वय समितिहरूबिच सूचनाको माथि-तल प्रसारण अभिसम्म शुरू भएको छैन । दुर्लभ संसाधनहरूको नक्कल हुने सम्भावना पनि प्रष्ट देखिएको छ । खानेपानी तथा सरसफाई सम्बन्धी कार्यक्रमहरूलाई उचित आधिकारिकता दिई तदनुसार अभिलेख राख्ने, प्रचार प्रसार गर्ने आदि कार्य भएको छैन ।

वित्तीय व्यवस्थापन: वित्तीय अभावका कारण खानेपानी आयोजनाहरू समयमा पूरा भएका छैनन् । पूरा हुँदा पनि ४ देखि ५ वर्ष लागेको छ । न्यून बजेटका कारण खानेपानी तथा सरसफाईका कार्यक्रमहरू अभावपिडित समुदायहरूसम्म पुगेका छैनन् । पूरा भएका परियोजनाहरूमा पानीको महसुल व्यवस्थापन त्यति प्रभावकारी छैन ।

अनुगमन तथा मूल्याङ्कन: जिल्ला समन्वय समितिहरूहरू WASH क्षेत्रका सूचकहरूसँग परिचित छैनन् । प्रक्रिया अनुगमनभन्दा प्रतिफलमा बढी ध्यान दिइएको छ । नागरिक समाज र जिल्ला स्तरीय पत्रकारहरूको संलग्नतामा तेश्रो पक्षको अनुगमन शुरू गरिएको छ, जसलाई क्रमशः बढाउँदै लान जरुरी छ । अधिकांश जिल्लाहरूमा पुनःमूल्याङ्कन र अनुगमनको संस्कार विकास भएकै छैन । ठाडो सम्प्रेषण (vertical reporting) को संस्कार अभै सशक्त छ ।

सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना: स्पष्टरूपले परिभाषित सूचक र कार्यविधिहरू अपनाउने काम भएको छैन । यसका लागि गाउँ र जिल्ला समन्वय समितिहरूले दीगो विकासका खेलुपर्ने भूमिका प्रष्टिएको छैन । खानेपानी तथा सरसफाई उपभोक्ता समिति यो क्षेत्रमा क्रियाशील छैन । दीगो विकासको महत्वको विषयमा समुदायहरूमा प्रभावकारी तालीम पुगेको छैन । खानेपानीको स्रोतको लागि द्वन्द्वहरू भइरहन्छन् । मर्मत सम्भारका लागि अत्यावश्यक कोष संचित छैन ।

सरसफाई तथा स्वच्छता: खानेपानी आपूर्तिमा कमी र महिलाको महिनावारीको बेला बाहिर दिसापिसाब गरिने कारणले खुला दिसामुक्त अवस्थाको स्थायीत्वमा प्रश्नचिन्ह छ । नगरोन्मुख बजारहरूमा फोहोरमैलाको अव्यवस्थाका कारण पर्यावरण कमजोर भएको छ । वाल र लैङ्गिक-मैत्री शौचालयको कमी छ । WASH का गतिविधिहरू बढाउन राजनीतिक दल र अन्य सम्बन्धित सेवाग्राहीहरू अभि बढी प्रतिवद्ध बन्नु जरुरी छ ।

खानेपानी गुणस्तर: खुला दिसापिसाब तथा चौपाया चरनका कारण खानेपानीका मुहानहरू प्रदूषित छन् । खानेपानीको सुरक्षा र गुणस्तरका बारेमा जनचेतना कम छ र सेवा प्रदायक निकायहरूमा पनि तत्सम्बन्धी जागरण न्यून छ । गाविसहरूमा खानेपानी परीक्षण गर्ने साधन छैनन् । क्षेत्रीय गुणस्तर प्रयोगशालाले ठिक ढङ्गले काम गरेको छैन । खानेपानीको स्रोत नक्शाङ्कन गर्ने कार्य पनि शुरू भएको छैन ।

लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण: दलित समुदायमा सरसफाइको पहुँच न्यून भएकाले खुला दिसामुक्त अभियानले गति लिन सकेको छैन । धारा वितरणमा जातीय भेदभाव व्याप्त छ । खानेपानी तथा सरसफाइको व्यवस्थापनमा महिला सहभागिता न्यून वा शून्यतुल्य छ । छाउपडी प्रथा कायम छ ।

विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन: भौगोलिक अवस्था र माटोको प्रकृतिका कारण यो क्षेत्रमा बाढीपहिरो तथा भूक्षयजस्ता प्राकृतिक विपत्तिहरूको उच्च जोखिम रहेको छ । यसको कारण पूर्वाधारहरूको विनाश भइरहेको छ । साबुन पानीले हात धुने बानी नहुँदा, उचित तबरले शौचालयको प्रयोग नहुँदा हैजाजस्तो महामारी फैलने गरेको छ । स्रोतबाट आउने पानीको परिमाण दिनानुदिन घट्दो छ ।

भावी कार्यदिशा: खानेपानी तथा सरसफाइ कार्यक्रमहरूको आदानप्रदान, पहुँच नपाएका स्थानहरूको लागि बजेट विनियोजन एवं संयुक्त अनुगमन संस्कारको शुरूवात हुनु तत्काल महत्वका विषयहरू हुन् । स्वतन्त्र अनुगमनको निरन्तरता, साभा विधिहरूको अनुसरण र दीगो विकासका प्रारूपहरूप्रतिको गहन सोच-विचारले परिस्थितिमा सुधार ल्याउन सहयोग पुग्नेछ । त्यसबाहेक, सार्वजनिक शौचालयहरूको निर्माण र ठोस फोहरमैला व्यवस्थापनमा बढोत्तरी, पानीको गुणस्तर अनुगमन, छाउपडी संस्कारको उचित व्यवस्थापन, स्रोत सुरक्षाको प्रत्याभूति तथा साबुनपानीले हात धुने बानीको अनिवार्यताका विषयमा उच्चतम प्राथमिकता दिइनु जरुरी छ ।

८. क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको कार्ययोजना

देश्रो संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाको दौरान आठ विषयगत कार्य समूहहरूले क्षेत्रगत लक्ष्यप्राप्ति र प्रक्रियागत समस्याहरू न्यूनीकरणतर्फ आ-आफ्ना विषयमा सघनरूपले काम गरे। ती कार्य समूहहरूले सिकाइ भ्रमण टोलीहरूले पाँच विकास क्षेत्रबाट सिकेका तथ्यहरूको आधारमा सम्बन्धित विषय र अन्य विविध पक्षहरूको समीक्षा गरे। ती समूहहरूले सन् २०१४-१६ को अवधि तथा अर्को पूर्ण संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षाका लागि केही कार्ययोजना सहितका सुझावहरू प्रस्तुत गरेका छन्। क्षेत्रगत लक्ष्यको कुशल र प्रभावकारी प्राप्तिका लागि क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले एक जिम्मेवार केन्द्र भएर काम गर्नु आवश्यक छ। संयुक्त क्षेत्रगत समीक्षा अनुसार क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको कार्ययोजना निम्न मान्यताहरूबाट निर्दिष्ट हुनेछः

१. नेपालमा सरसफाइ र स्वच्छताका मूल लक्ष्य हाँसिल गर्नेतर्फ दक्ष सरकारी नेतृत्व र प्रभावकारी खानेपानी तथा सरसफाइ क्षेत्रको स्थापना गरिनेछ।
२. क्षेत्रभरिको एउटै WASH योजना बन्नेछ, जसको आधारमा सबै निकायले साभ्ना लक्ष्यका साथ काम गर्नेछन् अनि जिम्मेवारी बाँडेर कमी कमजोरीहरू सहकार्यले हटाउँदै लैजान्छन्।
३. कार्यक्रमहरूको कार्यान्वयन र नियमनमा खानेपानी तथा ढलनिकास विभाग नेतृत्वदायी निकायको रूपमा रहनेछ, र अन्य साभ्नेदारहरू सहयोगी र पूरकको भूमिकामा रहनेछन्।
४. सरकारका अंगहरू, विकास साभ्नेदारहरू, देशी-विदेशी गैरसरकारी संस्थाहरू, नागरिक समाजका संस्थाहरू, समुदायमा क्रियाशील संघ संस्थाहरू, निजी क्षेत्र तथा प्राज्ञिक संस्थाहरूले सरकारको अगुवाइलाई सम्मान गर्दै एक अर्काको समन्वयमा काम गर्नेछन् र सरकारका नीति तथा कार्यक्रमहरू मुताविक आफ्ना रणनीति र अवधारणाहरू विकास गर्नेछन्।
५. सम्पूर्ण साभ्नेदार सदस्यहरूले कार्य समूहहरूको कामलाई निरन्तरता दिनु पर्नेछ, र क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइको कार्य समूहहरूको कार्यसम्पादन सम्भव बनाउनेतर्फ SSG र JSR प्रति जिम्मेवार रहनेछ।

तालिका ९.१ SEIU को कार्ययोजना

क्र.सं	कृयाकलापहरू	उत्तरदायित्व	समयक्रम
१	विषयगत कार्य समूहहरूको सुझावका आधारमा WASH विकास योजना र नीति समन्वय संयन्त्र बनाउने	SSG को समन्वयमा SEIU ले	६ महिना+
२	सुझावहरू कार्यान्वयनका लागि SSG र TWG का विचमा लगातार अन्तर्क्रियाको योजना बनाउने	SEIU र TWG को मुख्य टोली	६ महिना + १२ महिना
३	कार्य समूहहरूले औल्याएका कमीहरू हटाउनेतर्फ अनुसन्धान र मूल्याङ्कनका विषयहरूको छनौट गर्ने	SEIU, TWG र अन्य साभ्नेदारहरू	६ महिना + १८ महिना
४	सेवाग्राहीहरूको नक्सांकन गर्ने, र साभ्नेदारहरूका कार्यक्रम र विशिष्टतालाई मूलधारसँगको सहकार्यका माध्यमले सम्मिलित गर्ने	SEIU तथा अगुवाहरू (सरकारी निकाय, विकास साभ्नेदार, गैसस, नागरिक समाज आदि)	६ महिना+
५	तथ्य प्रमाणमा आधारित निर्णय प्रक्रिया र योजनाका लागि विशिष्ट अध्ययन सम्पन्न गर्ने	SEIU र छानिएका साभ्नेदारहरू	६ महिना+
६	साभ्नेदारहरूसँगको सहकार्यमा WASH क्षेत्रको वित्तीय रणनीति तर्जुमा गर्ने	SEIU र छानिएका साभ्नेदारहरू	१२ महिना+
७	विषयगत कार्य समूहहरूको अन्तर्क्रिया र कार्यसम्पादनका लागि सुत्रबद्ध कार्यक्रम तयार गर्ने	SEIU र TWG हरू	६ महिना+

१०. विषयगत कार्य समूहहरू

दोश्रो क्षेत्रगत समीक्षाको सन्दर्भमा गठित विषयगत कार्य समूह सम्बन्धित विषयमा नियमित अन्तरक्रिया संचालन गर्न र आफ्ना सुझावहरूको कार्यान्वयन गराउन सक्रिय रहनेछ। सरकारका केन्द्रीय एकाइहरूको प्रतिनिधित्व गर्ने सदस्य सचिवले मूल अगुवाइ तथा सह-नेतृत्व दिनेछन् भने, प्रतिनिधि साभेदारहरूले सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्नेछन्। अभ राम्रो बनोटका लागि SSG ले परिवर्तन नगरेसम्म नेतृत्व, सहनेतृत्व र सदस्य सचिवहरूको संलग्नता निरन्तर रहनेछ। विभिन्न निकायका प्रतिनिधि सदस्यहरू ती निकायसँग आवद्ध रहुञ्जेल कार्य समूहको सदस्य रहनेछन्। क्षेत्रगत क्षमता अभिवृद्धि इकाइले संयोजकको भूमिका निर्वाह गरिरहनेछ साथै अन्तरक्रिया आयोजना र सुझाव कार्यान्वयनका लागि सुत्रवद्ध कार्यक्रमहरू ल्याउनेछ।

तालिका १०.१ हाल क्रियाशील विषयगत कार्य समूहका नेता, सह-नेता र सदस्य सचिव

क्र.सं.	विषय	नेता	सह-नेता	सदस्य सचिव
१	संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण	रामचन्द्र देवकोटा (MOUD/ WSED)	लक्ष्मी शर्मा (ADB)	कवीन्द्रविक्रम कार्की (MoUD/SEIU)
२	क्षेत्रगत वित्तीय व्यवस्थापन	गोपीनाथ मैनाली (NPC)	सिल्मा श्रेष्ठ (WB)	दिपक पुरी (DWSS/ Planning)
३	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन	कवीन्द्रविक्रम कार्की (MoUD/SEIU)	अनु पौड्याल गौतम (UNICE)	उज्ज्वल प्रजापती (DWSS/M & E)
४	सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना	रामलखन मण्डल DWSS/ DDG:	शङ्कर पाठक (SNV)	शङ्कर जैसवाल (DWSS/ Rehab)
५	सरसफाई र स्वच्छता	हरिप्रसाद तिमल्सिना (MoUD/Water & Sanitation)	नमस्तेलाल श्रेष्ठ (UNICE)	उमाशङ्कर जोशी (DWSS/ ESS)
६	खानेपानी गुणस्तर	सुनिलकुमार दास (DWSS/ DDG)	सुदनराज पन्थी (WHO/ EH)	सुदर्शन भन्डारी (DWSS/ WQ)
७	लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण	पोस्टराज ढुङ्गना (MoUD/ GESI)	सुमन सुब्बा (ADB)	प्रेमनिधि केसी (DWSS/ NGO & Com.)
८	विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन	ज्योतिकुमार श्रेष्ठ (DWSS/ DDG)	अरिनिता मास्के (UNICE)	रजित ओझा (DWSS/ DRR & CC)

JSR-II का बसत कार्यरत विषयगत कार्य समूहका सदस्यहरू

क्र.सं.	कार्य समूहका सदस्यहरू
१	संस्थागत संरचना तथा क्षमता अभिवृद्धिकरण अवध कुमार मिश्र (MoUD), लक्ष्मी शर्मा (ADB), नन्द बहादुर खनाल (PID), अन्टी रौतभारा (UNICEF), विद्या पोखरेल (JICA), बालकृष्ण पोखरेल (FEDWASUN), मनोजकुमार लाल (FB), सुमनकुमार शाक्य (ENPHO), आशुतोष तिवारी (WaterAid), युवराज श्रेष्ठ (CODEF), लजना मानन्धर (Lumanti), ध्रुव कार्की (SAVE), हान हाइनेनन (SEIUC)
२	क्षेत्रगत आर्थिक स्रोत गोपीनाथ मैनाली (NPC), सिल्भा श्रेष्ठ (WB), दिपक पुरी (DWSS), रमेशकुमार अधिकारी (MoFALD), जनक गिरी (FEDWASUN), इलोमाकि जुयुक्का (Embassy of Finland), नन्दबहादुर खनाल (PID), प्रकाश अमात्य (NeWAH), हान हाइनेनन (SEIUC), गोविन्द श्रेष्ठ (WaterAid)
३	अनुगमन तथा मूल्याङ्कन कवीन्द्रविक्रम कार्की (MoUD), माधव पहारी (UNICEF), उज्ज्वल प्रजापति (DWSS), दिलीपकुमार चापागाईं (NPC), लक्ष्मी पन्त (DWSS), भुपेन्द्र अर्याल (RWSSFDB), तारा देवी गुरुङ्ग (NRCS), वेदव्यास लामिछाने (FEDWASUN), भूषण भट्टराई (DoLIDAR), स्मिती बज्राचार्य (WaterAid), सुनिता सुल्ये (CODEF), हरिप्रसाद सर्मा (WTFB), कृष्ण राणा (SEIUC)
४	सेवा सुचारूपना तथा दीगोपना रामलखन मण्डल (DWSS), सङ्कर पाठक कविर राजभण्डारी (SNV), श्रवण कुमार उपाध्याय (DWSS), लोकनाथ रेग्मी (DoLIDAR), केसवराज विष्ट (SSTWSSSP), हरीशचन्द्र न्यौपाने (RWSSFDB), निरज आचार्य/ योगेश पन्त (HELVETAS), अनु पौड्याल गौतम (UNICEF), सेसियल अधिकारी (WaterAid Nepal), बालकृष्ण पोखरेल (FEDWASUN), कलावति पोखरेल (NWA), कामना गुरुङ्ग (Embassy of Finland), मनिमा बुढाथोकी (CODEF)
५	सरसफाई र स्वच्छता खोमबहादुर सुवेदी (DWSS), रामचन्द्र साह (DWSS), शोभा अधिकारी (UNICEF), विपीन डङ्गेल (ENPHO), अनुप रेग्मी (SNV), चन्द्र विष्ट (RWS-SP-WN), विजु डङ्गेल (OXFAM), भोजेन्द्र अर्याल (DWSS), महेश्वरी खड्का (DoLIDAR), सुनिता घिमिरे (ADB), योगेश पन्त (Helvetas), कमल अधिकारी (DWSS), गुणराज श्रेष्ठ (CODEF), विवि थापा (SEBAK)
६	खानेपानीगुणस्तर प्रमचन्द्र देवकोटा (DWSS), सुदनराज पन्थि (WHO), सुदर्शन भन्डारी (DWSS), केदार प्रजापती (MoUD), विजयमान श्रेष्ठ (KUKL), सुमन शाक्य (ENPHO), रियुजी ओगटा (JICA), सन्तोष वस्नेत (NEWAH), रमेश लामिछाने (EDCD-DoHS), निर्जल ढकाल (Water Aid), भुपेन्द्र प्रसाद (NWSC), प्रमोद कोइराला (DFTQC)
७	लैङ्गिक समता तथा सामाजिक समावेशीकरण पोष्टराज दुङ्गना (MoUD), सुमन सुब्बा (ADB), प्रेमनिधि के.सी. (DWSS), हिमालय पन्थि (NEWAH), प्रवेश निरौला (RWSSFDB), मन्जु तुलाधर (SNV), नुरीया नेफकर्त (UNICEF), समिरा शाक्य (WAN), यवलक्ष्मी श्रेष्ठ (CoDeF), मन्दरा मिश्र (FeDWASUN), मिश्री प्रसाद श्रेष्ठ (GESI)
८	विपद् जोखिम न्यूनीकरण तथा जलवायु परिवर्तन ज्योतिकुमार श्रेष्ठ (DWSS), अरिनिता मास्के श्रेष्ठ (UNICEF), बालमुकुन्द श्रेष्ठ (MoUD), विनयराज श्रेष्ठ (Practical Action), ठाकुरप्रसाद पण्डित (ICEM), सुजन सुवेदी (MoEST), अमरमणि पौडेल (NRCS), नुतनदेव पोखरेल (OXFAM), दिपक साफ्कोटा (FB), टेरेन्स थम्पसन (WHO), सर्वज्ञ श्रेष्ठ (Water Aid), राजाराम पोटे श्रेष्ठ (LWF), गोपाल दाहाल, रमेश धिताल (RWSSP-WN), बलबहादुर ठकुराडी (KVWSMB), भुपेन्द्र प्रसाद (NWSC), केदार प्रजापती (MoUD), प्रज्वल श्रेष्ठ (ENPHO), राजेश मानन्धर (UNHABITAT)

